

DOWARLARY ÖSDÜRIP ÝETIŞDIRMEK BOÝUNÇA GOLLANMA

**TÜRKMENISTANYŇ OBA HOJALYK WE DAŞKY GURŞAWY
GORAMAK MINISTRIGI**

**S.A.NYÝAZOW ADYNDAKY
TÜRKMEN OBA HOJALYK UNIWERSITETI**

MALDARÇYLYK WE WETERINARIÝA YLMY-ÖNÜMÇILIK MERKEZI

DOWARLARY ÖSDÜRIP ÝETIŞDIRMEK BOÝUNÇA GOLLANMA

Türkmenistanyň Oba hojalyk we daşky gurşawy goramak ministrliginiň ýanyndaky Ylmy-tehniki geňeşiň 2020-nji ýylyň 16-njy oktýabryndaky 7-nji mejlisiniň karary bilen tassyklanyldy we çapa hödürlenildi

AŞGABAT 2021

Dowarlary ösdürip ýetişdirmek boýunça gollanma. A.: Ylym, 2021. - 46 sah.

Düzüjiler: Agamyradow G., Weliýew Ý., Seýitmyradowa T., Arazow Ç..

Redaktor: Ç.Hanazarow, o-h.y.k.

Gollanma ýurdumyzda dowardarçylyk bilen meşgullanýan hususyýetçiler, fermerler hem-de şu ugurda işleýän hünärmenler üçin niýetlenýär.

Bu gollanmada ýurdumyzda ösdürilýän dowarlaryň tohumlary, olaryň idedilişi, möwsümleýin çäreleriniň öz wagtynda we ýokary derejede geçirilişi hem-de dowarlarda duş gelýän kesellerden goramak boýunça maglumatlar berilýär.

Syn ýazanlar:

H.Hançayew - Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Biologiýa ylymlary bölüminiň müdiri, o.h.y.k.;

A.Bäşimow - Türkmenistanyň Oba hojalyk we daşky gurşawy goramak ministrliginiň ýanyndaky Döwlet weterinariýa gullugynyň Halkara ylmy aragatnaşyklar bölüminiň baş hünärmeni, w.y.k.;

TDKP №..... 2021

KBK №.....

© Türkmenistanyň Oba hojalyk we daşky gurşawy goramak ministrligi, 2021.

© S.A.Nyýazow adyndaky Türkmen oba hojalyk uniwersiteti, 2021.

© Maldarçylyk we weterinariýa ylmy-önümçilik merkezi, 2021.

© "Ylym" neşirýaty, 2021.

GIRIŞ

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Hormatly Prezidentimiziň beýik başlangyçlary bilen ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň dürli ugurlarynda, şol sanda oba hojalygynda, ylym we bilim ulgamynda badalga berlen uly özgertmeler häzirki döwürde giňden ýaýbaňlanýar.

Hormatly Prezidentimiz özüniň her bir çykyşynda ýurdumyzda azyk howpsuzlygyny üpjün etmekde uly ähmiýete eýe bolan oba hojalygynyň, şol sanda maldarçylyk pudagynyň ylmy esasynda ösdürilmegine aýratyn ähmiýet berilýändigini, hem-de bu ugurda esasy önümler duran wezipeleri nygtap geçýär.

“Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019-2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasynda” ilatymyzyň maldarçylyk önümlerine bolan isleglerini kanagatlandyrmak maksady bilen, mallaryň baş sanyny artdyrmak, olaryň tohumçylyk-seçgi işlerini alyp barmak, önümliligini ýokarlandyrmak we ot-iýmlik binýadyny berkitmek boýunça degişli işleri geçirmek boýunça anyk wezipeler goýuldy.

Şu wezipelerden ugur alnyp, häzirki wagtda dowardarçylyk pudagynda hem uly özgertmeler amala aşyrylýar. Dowardarçylyk ýurdumyzyň maldarçylygynyň esasy pudaklarynyň biri hasaplanýar. Güneşli Diýarymyzyň özboluşly tebigy-howa, öri meýdan we ot-iým şertleri bu pudagyň üstünlikli ýaýbaňlanmagy üçin örän amatlydyr.

Dowardarçylyk beýleki maldarçylyk pudaklaryna garanda diňe bir has girdejili bolman, eýsem önümleriniň hem iň köpdürliligi bilen tapawutlanýar.

Dowardarçylyk pudagynda tohumçylyk-seçgi işlerini alyp barmak bilen bir hatarda, dowarlary ösdürip ýetişdirmegiň tehnologiýasyny kämilleşdirmek we dowarlary kesellerden gorap saklamak çärelerini talaba laýyk berjaý etmek möhüm bolup durýar. Şu ýagdaýy nazara alyp, gollanmada ýurdumyzda ösdürilýän dowarlaryň tohumlary we olaryň idedilişi, tohumçylyk-seçgi işleriniň alnyp barylýşy, möwsümleýin çäreleriniň geçirilişi, öri dolanyşygy we örüleriň pasyallar boýunça ulanylyşy, dowarlaryň ýokanç we ýokanç däl kesellerden goralyp saklanylyşy barada maslahatlar berilýär.

Bu gollanma Maldarçylyk we weterinariýa ylmy-önümçilik merkeziniň alymlarynyň ýurdumyzyň şertlerinde alyp baran ylmy-barlaglarynyň netijeleri we dowardarçylykda ulanylýan zootehniki kadalar esasynda düzüldi.

Ýurdumyzda ösdürilýän dowarlaryň tohumlary

Ýurdumyzda goýunlaryň garaköli we saryja tohumlary hem-de az möçberde köýten goýunlary ösdürilip ýetişdirilýär. Garaköli goýunlary ýurdumyzyň ähli welaýatlarynda, saryja goýunlary bolsa döwlet eýeçiliginde esasan Ahal welaýatynyň Ak bugdaý, Derweze, Gökdepe we Bäherden etraplarynda, hususy eýeçilikde ähli welaýatlarda saklanýlar. Köýten goýunlary Lebap welaýatynyň Köýtendag etrabynyň dowardarçylyk hojalyklarynyň daglyk örülerinde idedilýär.

Şeýle hem ýurdumyzda geçileriň üç tohumy: irimçik çöpür berýän ýerli gara geçiler, ak geçiler we zaanen tohumly geçiler ösdürilýär.

Türkmenlerde goýun maly jynsy boýunça ene goýun we goç diýip atlandyrylýar. Türkmen müçenamasy boýunça goýunlaryň atlandyrylyşy: guzy – 6 aýlyk ýaşyna çenli; tokly – 6 aýlykdan 1 ýaşyna çenli; işsek – 1 ýaşyndan 2 ýaşyna çenli; öweç – 2 ýaşyndan 3 ýaşyna çenli; maň – 3 ýaşyndan 4 ýaşyna çenli; maňramaz – 4 ýaşyndan 5 ýaşyna çenli; mälemez – 5 ýaşyndan 6 ýaşyna çenli; garadiş (ýünlemez) – 6 ýaşyndan 7 ýaşyna çenli; guzlamaz (semremez) – 7 ýaşyndan 8 ýaşyna çenli; ýnramaz – 8 ýaşdan ýokary.

Goýunlaryň alty aýlyk ýaşyndan başlap, malyň ýaşynyň öňüne jynsny aňladýan söz goşulýar. Mysal üçin, erkek tokly ýa-da tokly goç, urkaçy tokly, erkek işsek ýa-da işsek goç, urkaçy işsek, erkek öweç. Iki ýaşdan başlap, goýunyň ýaşynyň zyndan jynsy görkezilip atlandyrylýar. Erkek mal bolsa onda “goç” sözi goşulýar. Mysal üçin, maň goç, maňramaz goç ýa-da öweç goýun, maň goýun, maňramaz goýun, garry goýun. Eger-de goç biçilen bolsa onda ýaşynyň öňüne biçilen sözi goşulýar. Biçilen tokly, biçilen işsek, biçilen öweç.

Geçileriň jynsy we ýaş aýratynlyklary boýunça atlandyrylyşy goýunlaryňka meňzeş däl, erkek geçä-teke, ene ýa-da urkaçy mala geçi diýilýär. Owlak - jynsna garamazdan bolandan 6 aýlyk ýaşyna çenli; çebiş – jynsna garamazdan 6 aýlykdan 1 ýaşyna çenli; birýaşar ýaşynda erkek teke, urkaçy bolsa dog geçi diýilýär. Üç ýaşynda öweç teke, öweç geçi, üç ýaşdan uly bolsa uly teke, uly geçi diýlip atlandyrylýar.

Ýaşyna görä biçilen erkek mallara: 6 aýlykdan 1 ýaşyna çenli – biçilen owlak ýa-da erkeç; iki ýaşynda – biçilen teke ýa-da serkeç; üç we ýokary ýaşynda – azman diýlip aýdylýar.

Garaköli tohumly goýunlar. Garaköli tohumly goýunlar tebigatyň döreden täsin we gelip çykyşy rowaýata öwürülen, dünýä boýunça giňden ýaýran iň gadymy goýun tohumydyr. Garaköli goýunlaryň gelip çykyşynyň taryhy baradaky soraglar hiç wagt alymlaryň üns merkezinden düşmän gelýär. Bu babatda biziň ýurdumyzyň we daşary ýurtlaryň alymlary biri-birine çapraz gelýän dürli pikirleri we çaklamalary öňe sürýärler. Umuman, 1967-nji ýylyň sentýabr aýynda Awstriýanyň Wene şäherinde garakölçüleriň birinji Halkara maslahatyna gatnaşyjylar tarapyndan garaköli tohumynyň Orta Aziýada gadym wagtlarda türkmen we özbek çarwadarlary tarapyndan halk seleksiýasy ýoly bilen döredilendigi baradaky gellen karar bir agyzdan kabul edildi.

Ýurdumyzyň tebigy-howa we öri meýdan şertleri hasaba alnyp, garaköli goýunlaryny reňkine görä saklamak etraplaşdyryldy. Ahal, Daşoguz, Mary welaýatlarynyň etraplarynda gara we çal, Balkan welaýatynda gara, Lebap welaýatynda bolsa gara we sur reňkli goýunlar köpeldilýär.

1-nji surat. **Çal reňkli guzuly garaköli goýun**

Garaköli goýunlarynyň biologiýasynyň aýratynlyklary. Garaköli tohumy Orta Aziýanyň selçeň ösümlikli çöllük we ýarymçöllük şertlerinde kemala gelendir. Bu dowarlaryň şu şertlerde asyrlarboýy ösdürilip ýetişdirilmegi olaryň daşky göwre gurluşyna, fiziologiýasynyň we biologiýasynyň aýratynlyklaryna öz täsirini ýetiripdir. Garaköli goýny Türkmenistanyň selçeň ösümlikli, yssy we gurak çöl we ýarymçöl şertlerine gowy uýgunlaşandyr. Şonuň üçin bu goýunlar çöllük we ýarym çöllük, hasyly pes öri meýdanlaryny netijeli ulanmakda iň bir oňaly tohumdyr. Garaköli goýunlarynyň göwre gurluşynyň sazlaşyklylygy, berk bedenliligi, daşky şertlere ýokary derejede uýgunlaşmak häsiýeti, ýowuz şertlere çydamlylygy we önümleriniň ýokary hilliligi, bir gije-gündiziň dowamynda hasyly pes çöllük örilerde hem otuny alyp bilýänligi tohumyň biologiki aýratynlygydyr. Garaköli goýunlarynyň ýylylygy sazlamakda möhüm ähmiýete eýe bolan deri mäsleri ösendir. Eger-de olar güýçli ýelli günlere duçar bolmasalar, tomsuň yssy we gyşyň sowuk günlerini gowy geçirýärler. Howanyň sowuk, çygly günleri olar üçin ýaramsyzdyr. Olar çöllük we ýarymçöllük örüleriniň minerallaşan, duzly suwlaryny içip oňup bilýärler. Goýunlar zoologiki taýdan uzyn semiz guýruk, önümçilik babatda bolsa irimçik ýüňli, bagana ugurly topara degişlidir. Garaköli tohumy her 100 ene goýna orta hasap bilen 105-110 guzy berýär. Iň ýokary guzy berijilik ukyby 4-5 ýaşlarynda ýüze çykýar.

2-nji surat. **Garaköli ene goýun sürüsi**

Bu goýunlary hojalykda ortaça 6-7 ýyl, käbir ýagdaýlarda bolsa 8-10 ýaşlaryna çenli ulanmak bolýar. Garaköli tohumly goýunlaryň diri agramy ýaşyna görä täze doglan guzulary 4,0-4,5 kilogram, 4,0-4,5 aýlyk (seçim döwri) toklulary 25,0-28,0 kilogram, ýetişen ene goýunlary 45,0-50,0 kilogram, goçlary 60,0-65,0 kilograma barabardyr. Garaköli goýunlarynyň irimçik ýüňli bolup, ýylda iki gezek: ýaz we güyz aýlary gyrkylýar. Ýüň önüm berijiligi ortaça bir baş mala 2,4 kilograma deňdir. Toklular ilkinji gezek 6 aýlyk ýaşynda gyrkylýp, olaryň her birinden 0,8-1,2 kilogram tokly (baýzy) ýüňi alynýar.

Her hili reňklere we öwüşginlere baý, owadan suratly dürli buýraly baganalar täze doglan garaköli guzularyna mahsusdyr. Garaköli tohumy gymmat bahaly garaköli baganalaryndan başga-da et-ýag, ýüň, süýt we deri-gön çig malyny öndürmäge ukyplylygy bilen tapawutlanýar.

3-nji surat. **Dowar derilerinden taýýarlanan milli egin eşikler**

Garaköli goýunlarynda tohumçylyk işiniň alnyp barlyşy. Garakölçülikde tohumçylyk işi garaköli goýunlarynyň tohumlylyk hilini we önümlilik görkezijilerini ýokarlandyrmaga gönükdirilendir. Tohumçylyk işinde goýunlaryň iň gowulary tohum üçin saýlanylýp, olardan ýokary hilli baganasy bolan guzulary almak maksat edilýär. Onuň üçin ýokary hil derejeli tohum goçlar bilen ene goýunlaryň maksadalaýyk jübütleşdirilmegini gazanmaly. Tohumçylyk işinde gowy netijeleri gazanmak üçin mallaryň eksterýerini we konstitusiýasyny, bagana görnüşini, reňkini we öwüşginini, doglandaky sanyny, jynsny, ýaşyny we olaryň ähli pasyllarda saklanýş şertlerini göz önünde tutmalydyr. Öňde goýlan meselelere baglylykda ähli garakölçülik hojalyklary belli bir reňkli (öwüşginli) bagana görnüşini öndürmäge ýöriteleşdirilen tohumçylyk zawodlaryna, tohumçylyk hojalyklaryna, fermalaryna hem-de harytlyk hojalyklara bölünýär. Hojalyklaryň her birinde tohumçylyk işi meýilnama esasynda belli bir ugur boýunça alnyp barylýar.

Tohumçylyk zawodlarynyň esasy maksady, mallaryň genefondyny kämilleşdirmekten we baýlaşdyrmakdan, dowarlaryň täze tohumlaryny we uruglaryny (liniýalaryny) döretmekden, gymmatly tohumçylyk we önümlilik alamatlaryny öz nesline durnukly geçirip bilýän ýokary önümlü tohum goçlary ösdürip ýetişdirmekten ybaratdyr.

Tohumçylyk hojalyklarynyň esasy maksady, tohum mallary köpeltmekden we ýetişdirmekten hem-de tohum mallar bilen haryt hojalyklaryny üpjün etmekden ybaratdyr.

Haryt hojalyklarynyň esasy maksady, ýokary hil derejeli gara reňkli uzyn ýarym aýlawly, galamgül buýraly hem-de gapyrga we ýasygüllü baganaly guzulary köpeltmekden; çal reňkli, asmany öwüşginli, baganasy ýarym aýlawly galamgül buýraly guzulary, sur reňkli kümüşsow, altynsow, almaz we beýleki gymmat bahaly buýraly we öwüşginli baganaly guzulary köpeltmekden we et-ýag önümliligi ýokary bolan mallary ösdürip ýetişdirmekten ybaratdyr.

Garaköli guzularyna hil bahasyny bermek (bonitrowka) yzygiderli geçirilmelidir. Guzulara hil bahasyny bermek, olaryň tohumlylyk we önümlilik hiline baha bermegiň esasy bolup durýar. Hil bahasyny bermegiň netijesinde mallary seçmek we jübütleşdirmek işi maksadalaýyk alnyp barylýar.

Arassa tohumly garaköli guzularyň hemmesine doglandan soň 2-3 günün dowamynda hil bahasy berilýär. Guzulara hil bahasyny bermegiň ýekeleýin we köpçülikleýin görnüşleri tapawutlandyrylýar:

-ýekeleýin hil bahasyny bermegiň doly we gysgaldylan görnüşi bolýar. Ýekeleýin hil bahasy doly berlende guzularyň baganasynyň hilini aýratynlykda kesgitläp ýazgy geçirilýär. Guzularyň bagana görnüşi, buýralarynyň ölçegi, reňki we öwüşgünü, gelip çykyşy, olara berlen baha, nähili maksatlar üçin ulanyljakdygy we beýlekiler ýazylýar. Ýekeleýin hil bahasyny doly bermek tohumçylyk zawodlaryň we tohumçylyk hojalyklaryň saýlantgy we I derejeli goç guzularynda hem-de saýlantgy urkaçy guzularda geçirilýär. Ýekeleýin hil bahasyny bermegiň gysgaldylan görnüşi nesliniň hili boýunça barlanylýan goçlaryň guzularyna baha berlende geçirilýär. Ýekeleýin hil bahasy berlende tohumçylyk işiniň maksadyna we sürüleriň aýratynlyklaryna görä seçgide hasaba alynýan görkezijilere goşmaçalar

hem goşup bolar;

- köpçülikleýin hil bahasy berlende guzular bagana görnüşi, buýrasynyň ölçegi (uly-kiçiligi), hil derejesi boýunça, reňkli guzular bolsa reňkiniň açyklygy, öwüşgini boýunça bölünýärler. Haryt hojalyklarynda saýlantgy we I derejeli urkaçy guzulara köpçülikleýin hil bahasy berilýär. Eger-de harytlyk üçin niýetlenen sürülerde goçlar neslinin hili boýunça barlanylýan bolsa, onda ýekeleýin hil bahasyny bermek gysgaldylan görnüşde geçirilýär. Garaköli guzusyna berilen hil derejesi ýörite gaýçynyň kömegi bilen, gözükdirijiniň talaplaryna laýyklykda onuň gulagyndan degişli alyk almak arkaly belgilenýär.

Garakölçülikde tohumçylyk-seçgi işini alyp barmak, onuň düýp binýady bolan mallara hil taýdan baha berip, baganasy owadan, ýokary önümlü, berk bedenli sagdyn ýaş mallary seçip-saýlamak we talabalaýyk jübuütleşdirmek işleri tohumyň genofondynyň kämilleşmegine alyp barýar. Garaköli guzularyna hil taýdan baha bermegi “Garakölçülikde tohumçylyk işiniň esaslary we guzulara hil bahasyny bermegiň gözükdirijisine” laýyklykda geçirip, ondaky bildirilýän talaplaryň ählisini gysarnyksyz berjaý etmek zerurdyr.

Ýurdumyzyň dowardarçylygynda et we possunlyk deri öndürmegiň amatly tehnologiýasy boýunça geçirilen ylmy-barlag işi özüniň derwaýyslygy bilen tapawutlanýar (Ý. Weliýew, 2009-2012ýý). Ýagny tokly gyrkymyndan soň, synag toparynyň mallaryny sentýabr aýyndan başlap, noýabr aýynyň ahyryna çenli öri meýdan-ýatak şertlerinde saklamak işleri gurnaldy. Synag toparynyň garaköli tohumly erkek toklulary 8 aýlyk döwründe (noýabr aýynyň aýagynda) et üçin soýuldy. Bu bolsa toklulardan gysga wagtda, ýokary iýmitlik gymmaty we bazarlylygy bolan ýaş tokly etini we ýokary harytlyk derejesi bolan possunlyk tokly derilerini öndürmäge mümkinçilik döredýär.

Has takygy, diňe öri meýdan şertlerinde bakylan toklulara garanynda, öri-meýdan ýatak şertlerinde saklanan toklularyň et-ýag önümliligi 19,9 göterim, läşiň etlilik görkezijisi 8,0 göterim, etiniň energetiki gymmaty bolsa 1,3 esse ýokary bolýar. Galyberse-de her bir meýdan birligine düşýän agramy pes bolan, meýdanynyň çykymy 2,4 göterim öňe saýlanýan ýokary harytlyk derejesi bolan eýlenen possunlyk tokly derileri alynýar.

Synag toparynyň toklularynyň güýz aýyndan başlap, hojalyk şertlerinde ösdürilip ýetişdirilýän ýerli ot-iýmler bilen goşmaça iýmitlendirilmegi, olaryň et dokumalarynyň tiz ösüş almagyna, ösüşiň her birligine az ot-iým birliginiň harçlanmagyna we önümiň özüne düşýän gymmatyň peselmegine getirýär. Toklularyň 8 aýlyk döwründe, ýagny gysyň öňüsyrasynda ete soýulmagy bolsa öri meýdanlarynyň boşamagyna we hojalygyň mallary gyslatmak aladasynyň ýeňilleşmegine ýardam edýär.

Ylmy-barlag işiň netijeleri garaköli tohumly erkek toklular et üçin ösdürilip ýetişdirilende, ýagny dowardarçylyk hojalyklarynda we hususy eýeçilikdäki fermer hojalyklarynda olary et üçin ösdürip ýetişdirmegiň öri meýdan-ýatak şertleri tehnologiýasy guralanda, ýaş goýun etini we possunlyk tokly derilerini öndürmekde senagat esasly, çalt depginli we netijeli tehnologiýa hökminde ulanylyp bilner.

Saryja tohumly goýunlar. Saryja goýunlaryndan et-ýag önümi, türkmen halylary üçin ýarymirimçik ak ýüň we dürli görnüşli goýun derileri alynýar.

Saryja goýunlary Türkmenistanyň çäginde halk seleksiýasynyň parasatly usullary arkaly türkmenler tarapyndan döredilen tohumdyr. Görnükli türkmen alymlarynyň aýtmagyna görä saryja tohumynyň döredilmegi esasy şu aşakdaky şertler bilen düşündirilýär: birinjiden tohumy döretmek üçin ulanylan tohumlar (türkmen we meýmene); ikinjiden, halk seleksiýasynyň siňdiren zähmeti; üçünjiden bolsa Günorta-Gündogar Garagumyň tebigy-howa we ota-çöpe baý öri meýdanlary bolup durýar.

Bu barada Hormatly Prezidentimiz özüniň “Türkmen alabaýy” atly kitabynda “Türkmen alabaýyny kämil nusga ýetirmekde uçursyz zähmet siňdirenleriň biri-de, 1857-1869-njy ýyllarda on iki ýyl zähmet siňdirip, meşhur “saryja” goýnuny döreden murgaply Ýazberdi Esensopy ogludyr” diýip belleýär.

Saryja goýunlary Ahal welaýatynyň Ak bugdaý, Gökdepe we Bäherden etraplaryna degişli daýhan birleşiklerde we hususy hojalyklarda, şeýle-de beýleki welaýatlaryň hususy hojalyklarynda ösdürilip ýetişdirilýär.

4-nji surat. Saryja tohumly goýun

Saryja goýunlaryň biologiýasynyň aýratynlyklary. Saryja goýunlary özlerinde gymmatly biologik we hojalyk peýdaly häsiýetleri jemleýär. Ýurdumyzyň öri-meýdan şertlerine gowy uýgunlaşan bu mallar türkmen halylaryny dokamakda giňden peýdalanylýan ýarym irimçik ak ýüňi hem-de ýokary hilli et-ýag önümini öndürmek üçin ösdürilýär.

Saryja goýunlary zoologiki taýdan guýrukman, önümçilik babatda bolsa ýarymirimçik ýüňli, et-ýag ugurly topara degişli bolup, özünde et-ýag we ýarym irimçik ak ýüň öndürmek mümkinçiliklerini jemleýär. Bu ugurda yurdumyzyň alymlary tarapyndan geçirilen ylmy-barlag işleri şu aşakdaky netijeleri görkezdi. Bu tohumdan bolan erkek toklular enelerinden seçilenden soňra (4 aýlykda), 4

aýyň dowamynda öri meýdan şertlerinde bakylanda we goşmaça iýmnenilende 8 aýlyk döwründe olaryň diri agramy 43-44 kilograma, läşiniň agramy bolsa 19,0-19,5 kilograma, et-ýagynyň jemi agramy bolsa 22-23 kilograma ýetýär.

6,5 ýaşly garry saryja goýunlary et-ýag önümini almak üçin baka goýulýar. Bu ugurda geçirilen ylmy barlaglarda, ene goýunlaryň guzulary seçilip aýrylandan soňra, olar öri meýdan-ýatak şertlerinde saklananda (awgust aýyndan dekabry aýyna çenli) olaryň diri agramy 62,0 kilograma, läşiniň agramy 27-27,5 kilograma, jemi et-ýagynyň 32-33 kilograma, etiň çykymynyň bolsa 52-53 göterime ýetýändigini öwrenildi.

Saryja tohumly goýunlaryň ak reňkli ýarym irimçik ýüni türkmen halylary üçin tapylgysyz çig mal bolup hyzmat edýär. Türkmen halylary bu goýunlaryň ýaz ýüňünden dokalýar. Çünki ýaz ýüňünde sütük süýüminiň uzynlygy ýokary bolup, bu bolsa çig maly egirmäge mümkinçilik berýär. Mundan başga-da saryja ýüňüniň agramly böleginiň (80 göterime golaýy) sütük süýüminden ybarat bolmagy çig mala ýumşaklyk we çeyelik häsiýetini berýär. Ýaz ýüňünden dokalan halylar girmeyär we reňk öwüşginlerini uzak wagtlap saklaýar. Ýüňüň ak reňkde bolmagy ony dürli reňklere boýamaga mümkinçilik döredýär.

5-nji surat. **Saryja goýununyň ýüni**

Köp ýyllaryň dowamynda geçirilen ylmy-barlaglarda arassa tohumly saryja goýunlaryndan gyrkylýp alnan ýüňüň mukdarynyň ortaça görkezijileri: 4-5 aýlyk erkek toklular 1,1-1,2 kilogram; 13 aýlyk işsekler 2,6-3,1 kilogram; ene goýunlar 2,5-3,0 kilogram; uly höwür goçlar 3,5-4,0 kilogram. Goýunlaryň ýüň önüm berijiligi malyň tohumçylyk derejesine we öri meýdanlarynyň hasyllylygyna gönüden-göni baglydyr. Saryja goýunlary ýylda iki gezek gyrkylýar, ýaz we güýz paslynda. Saryja goýunlarynyň ýaz ýüňüniň arassa çykymy ortaça 50-56 göterime,

güyz ýüňüniň çykymy bolsa ortaça 60-70 göterime deňdir. Tokly (baýzy) ýüňüniň arassa çykymy ortaça 65-75 göterime barabardyr. Ýöne bu görkezijilere goýunlaryň saklanyş şertleri, öri meýdanlarynyň görnüşi, gyrkymyň oň ýanynda olaryň ýuwulmagy täsir edýär.

Saryja goýunlarynyň ýüňli derileri hem gymmatly çig mal hasaplanýar. Halk arasynda uly ýaşly goýunlaryň ýa-da бага bakylan goýunlaryň ýüňli derileri içmek, possun we keltekçe ýaly egin-eşikleri taýýarlamak üçin giňden ulanylýar. Guzularyň doglandaky ýüň örtügiň reňki açyk-goňur, goňur we gara-goňur görnüşinde bolýar. Saryja toklularynyň derilerinden esasan goňur reňkli telpekler taýýarlanylýar. Umuman saryja tohumyndan bolan guzularyň reňki doglandan 4-5 aýlyga çenli ýokardaky görkezilişi ýaly goňur reňkli bolýar. Emma toklular ilkinji gezek gyrkylp (4-5 aýlykda) olardan baýzy ýüňi (tokly ýüňi) alnandan soňra täzededen ösüp çykan ýüň süýümleri ak reňkli bolýar. Şonuň üçin uly ýaşly goýunlaryň ýüňli derilerinden taýýarlanan içmekleriň, possunlaryň ýüň örtügi ak reňklidir. Saryja goýunlarynyň ýüňli derileriniň harytlyk hilini we tehnologiýa häsiýetlerini öwrenmek boýunça geçirilen barlaglar bu gymmatly çig malyň diňe bir içmekleri we possunlary taýýarlamak üçin däl-de, eýsem sütük deri önümlerini (ýüň örtügi daşyna ugrukdyrylan görnüşde geýilýär) taýýarlamak üçin hem ulanmak boljakdygyny görkezdi.

1-nji tablisa

**Saryja goýunlaryň önümlilik görkezijilerine bildirilýän
milli standartyň talaplary**

Goýunlaryň Topary	Iň kiçi görkezijiler, kilogramda		
	Diri agramy	Ýüňüň agramy	
		Fiziki agramda	Ýuwulan ýüň
4-5 aýlyk goç toklular	30-35	1,1-1,3	0,8-0,9
4-5 aýlyk urkaçy toklular	28-33	1,0-1,2	0,7-0,8
13 - aýlyk işsek goçlar	45-50	2,9-3,1	1,6-1,7
13 - aýlyk işsek goýunlar	40-42	2,6-2,8	1,5-1,6
Uly höwür goçlar	70-75	3,5-4,0	2,0-2,2
Ene goýunlar	50-55	2,5-3,0	1,4-1,6

Bu goýunlar özünüň guzy berijiligi boýunça ortaça orny eýeleýär. Köp ýyllaryň ylmy we önümçilik maglumatlary seljerilip göründe olaryň guzy bermek boýunça biologiki mümkinçiliginiň her 100 ene goýna 105-110 guza barabardygy belli edildi. Bu görkezijiniň tokly seçimine çenli peselýändigini sebäpli, kada boýunça her 100 ene goýna 85-87 guzy hasabynda alynýar.

6-njy surat. Saryja ene goýun sürüsi

Saryja goýunlary öz alamatlaryny nesline durnukly geçirip bilýär. Bu tohum Orta Aziýa we Gazagystan ýurtlarynda ösdürilýän irimçik we ýarym irimçik ýüňli guýrukman goýunlaryň tohumyny gowulandyryjy hökmünde ykrar edildi. Saryja tohumly goýunlaryň gatnaşmagynda Täjigistanda et-ýag we ýüň ugurly täjik tohumy, Gyrgyzystanda ýarym irimçik ýüňli, guýrukman alay tohumy, Gazagystanda gargaly we akdepe tohum toparlary döredildi. Häzirki wagtda gargaly we akdepe tohum toparlary ýarym irimçik ýüňli, guýrukman gazak tohumy hökmünde tassyklanyldy. Saryja tohumly goçlar Özbekistan Respublikasynyň, Russiýa Federasiýasynyň Tuwa we Daglyk Altaý ülkelerinde hem-de Mongoliýa Respublikasynyň irimçik ýüňli goýunlarynyň ýüňüniň hilini gowulandyrmak üçin giňden ulanyldy.

Görşümüz ýaly, türkmeniň saryja goýny diňe bir köp ugurly we ýokary hilli önüm berijiligi bilen tapawutlanman, eýsem dünýä dowardarçylygynyň genofondynda (nesil gorunda) gymmatly genji-hazyna bolup durýar.

Saryja goýunlarynda tohumçylyk işiniň alnyp barlyşy. Saryja goýunlarynda tohumçylyk işini alyp barmagyň esasy maksady bu goýunlaryň tohumyny has-da kämilleşdirmekden, ýagny olaryň ýüň önümliligini artdyrmakdan, ýüňüniň hilini gowulandyrmakdan we et-ýag önümliligini ýokarlandyrmakdan ybaratdyr. Dowarlaryň ýokary önüm berijilik ukybyny ýüze çykarmak üçin olary maksadalaýyk seçip-saýlamak we jübütleşdirmek, ýokary tohumçylyk we önümlilik gymmaty bolan mallary köpeltmek tohumçylyk işiniň esasy bolup durýar.

Dowardarçylyk bilen meşgullanýan hojalyklaryň her birinde tohumçylyk işi geçirilmelidir. Iri dowardarçylyk hojalyklarynda dowarlary hil toparlaryna bölmek, ene goýunlaryň ýaşy we hil derejesi boýunça sürüleri düzmek, şularyň esasynda bolsa hojalykda tohum mallaryň gor sürülerini ýa-da tohumçylyk fermasyny

döretmek tohumçylyk işini alyp barmagyň esasy şertidir.

Tohumçylyk hili we önüm berijiligi boýunça oňat mallary saýlap almak, ýaramazlaryny bolsa sürüden çykarmak maksady bilen bonitirowka işi geçirilýär. Goýunlary bonitirowka etmek – munuň özi olaryň daşky sypatyna, konsititusiýasyna we önümliligine toplumlaýyn baha bermek esasynda tohumlylyk gymmatyny kesgitlemekden ybaratdyr. Bonitirowkanyň esasynda goýunlaryň tohumlylyk gymmatyna görä hil (klas) derejeleri: saýlantgy (elita), I we II hil derejeleri berilýär. Hil derejeleriniň talaplaryny ödemeyän mallar bolsa hasapdan çykarylmaga (brak) degişli edilýär.

Saryja goýunlaryna ýaz aýlary gyrkymyň öňüsyrasynda, 13 aýlyk işsek döwri hil bahasy berilýär. Olaryň ýüňüniň hili ýaz ýüňi boýunça kesgitlenilýär. Güýz gyrkymyndan soňra olaryň diri agramy çekilip kesgitlenilýär.

Dowardarçylyk hojalygynda tohumçylyk işi täze başlanýan bolsa, onda bir we ondan ýokary ýaşly köpelmäge ýaramly mallaryň hemmesine hil bahasy berilýär. Indiki ýyldan başlap, hojalykda hil bahasy berilmän galan uly mallaryň hemmesi hem-de 13 aýlyk işsek goçlara we işsek goýunlara hil bahasy berilýär. Mundan başga-da iki ýaşly saýlantgy we I derejeli işsek goçlar ýene-de bir gezek siňňin gözden geçirilip, ýene-de gaýtadan hil bahasy berilýär. Eger-de olaryň içinde birnäçe sebäplere görä özüniň hil derejesine laýyk gelmeýänleri bar bolsa brak edilip sürüden çykarylýar.

Ýaş guzular enelerinden seçilende (aýrylanda) ýeke-ýekeden gözden geçirilip, olaryň önümlilik görkezijileriniň, eksterýeriniň, konsititusiýasynyň we beden gurluşynyň standart talaplara laýyk gelýänleri aýratyn sürä ýygnalmaly. Toklularyň saýlama sürülerini bakmagy jogapkärçiligini duýýan tejribeli çopanlara ynanyp, olaryň öri meýdan we ot- iým üpjünçiligini oňyn çözmeli.

Saýlama toklularyň eksterýeri, konsititusiýasy, ýüň örtügininiň reňki, ýüňüniň gürlügi we uzynlygy, diri agramy, guýrugynyň ululygy we görnüşi hasaba alnyp, umumy baha berilýär hem-de ýörite žurnala ýazylýar.

Keselli we juda hor mallara hil bahasy berilmeýär.

Goýunlara hil bahasyny bermegiň ýekeleýin hem-de köpçülikleýin görnüşleri bolýar. Saýlantgy we I hil derejesine degişli bolan goýunlara hem-de hojalykdaky höwür goçlaryň üstüni dolmak we beýleki hojalyklara satmaga niýetlenen tohum goçlara ýekeleýin hil bahasy berilýär.

Ýekeleýin hil bahasy berlende her goýna aýratyn belgi dakylýar we olaryň hil bahasyna degişli alamatlarynyň jikme-jik ýazgysy geçirilip, ýörite hil bahasyny bermegiň žurnalyna ýazylýar.

Saryja tohumly goýunlara ýekeleýin hil bahasyny bermek şu aşakdaky görkezijiler boýunça geçirilýär: 1) şahlylygy; 2) tipi; 3) ýüňüň reňki; 4) ýüňüň gürlügi; 5) ýüňüň uzynlygy; 6) irimçik süýümiň ýogynlygy; 7) düýrüm boýunça ýüňüň gyrađeňligi; 8) ýüňüň hil derejesi; 9) konsititusiýasy; 10) guýrugyň möçberi; 11) guýrugyň görnüşi; 12) ýaz ýüňüniň mukdary; 13) güýz ýüňüniň mukdary; 14) ýyllyk ýüňüň mukdary; 15) 13 aýlykdaky diri agramy.

Ýekeleýin hil bahasy berlen her bir goýna ýörite tohumçylyk ýazgysy (kartoçkasy) ýöredilip, oňa malyň ýaşı, gelip çykyşy, önümliligi, hil bahasynyň

görkezijileri we olardan alnan nesliň hili baradaky maglumatlar ýazylýar.

Ýekeleýin hil bahasyny bermäge degişli bolmadyk, ösdürmäge ýaramly beýleki mallaryň ählisine köpçülikleýin hil bahasy berilýär. Köpçülikleýin hil bahasy berlende her bir malyň daşky görnüşine we beden gurluşyna hem-de önümlilik görkezijilerine toplumlaýyn baha bermegiň esasynda goýunlara hil derejeleri berilýär.

Goýna berilen hil derejesi ýörite gaýçynyň kömegi bilen, gözükdirijiniň talaplaryna laýyklykda onuň gulagyndan degişli alyk almak arkaly belgilenýär. Saryja goýunlaryna hil taýdan baha bermegi “Saryja goýunlarynda tohumçylyk işiniň esaslary we hil bahasyny bermegiň gözükdirijisine” laýyklykda geçirip, ondaky bildirilýän talaplaryň ählisini gyşarnyksyz berjaý etmek zerurdyr.

Saryja tohumly goýunlaryň doglandaky tüý we ýüň örtügininiň reňkleri. Saryja tohumly goýunlaryň guzulary adaty eneden doglanda açyk-goňur, goňur we gara-goňur reňkli bolýar. Guzularyň 25-30 günlük döwründen başlap, ösýän ýüň süýümlerine reňk beriji pigmentiň (melanin) gelmegi kesilýär. 5 aýlyk döwründen, ýagny baýzy ýüňi gyrkylp alnandan soň, ak reňkli ýüň süýümleri ösüp başlaýar. Baýzy ýüňünden soňra olaryň düýrüm ýüňüniň süýümleri ak reňkli bolup, kellesiniň we aýaklarynyň örtüji tüýleriniň reňki öňkiligine, ýagny doglandaky reňkinde (açyk-goňur, goňur ýa-da gara-goňur) galýar.

Saryja tohum goçlary höwre goýberlende (oktyabr aýynda) kellesiniň tüý örtügininiň reňklerine baglylykda şu aşkdaky ugurlar boýunça jübütleşdirme işini geçirmeli:

- saryja tohumly goýunlaryň ýüň önümliliginiň mukdar we hil görkezijilerini (ýüň süýüminiň uzynlygy, ýumşaklygy we arassa çykymy) gowulandyrmak üçin kellesiniň tüý örtügininiň reňki açyk-goňur bolan tohum goçlary höwürde ulanmaly;

- saryja tohumly goýunlaryň diri agramyny we et-ýag önümliligini ýokarlandyrmak üçin höwür möwsümünde kellesiniň tüý örtügininiň reňki gara-goňur bolan tohum goçlary ulanmaly;

- özünde ýüň we et-ýag önümliligi boýunça aralyk orny eýeleýän saryja tohumly goýunlaryň baş sany köpeldilmeli bolan halatynda höwür möwsümünde kellesiniň tüý örtügi goňur reňkli bolan tohum goçlary ulanmaly.

Saryja tohumly höwür goçlar kellesiniň we aýaklarynyň tüý örtügininiň reňklerine baglylykda jübütleşdirme işinde ulanylanda, höwürden çykarmagyň zootehniki kadasyna laýyklykda tohum goçlar 25-30 baş ene goýunlara bir goç hasabynda sürä goýberilýär.

Saryja tohumly höwür goçlar kellesiniň we aýaklarynyň tüý örtügininiň reňklerine baglylykda jübütleşdirme işinde ulanylanda olar ene goýunlaryň sürülerine oktyabr aýynyň birinji ongünlüginde goşulýar we höwür möwsümi 40-45 günlük dowan etdirilýär.

Saryja goýunlaryny et üçin baka goýmak işleri guralanda toklularyň doglandaky ýüň örtügininiň reňklerini (açyk-goňur, goňur we gara-goňur), uly mallaryň bolsa kellesiniň tüý örtügininiň reňklerini (açyk-goňur, goňur we gara-goňur) nazara almaly. Has takygy, erkek toklular, işsekler we uly ýaşly goýunlar et

üçin baka goýlanda kellesiniň tüý örtügi gara-goňur reňkli bolan mallaryň saýlanyp alynmagy we baka goýulmagy maksadalaýyk hasaplanýar.

Saryja goýunlaryndan ýokary hilli, ýarym irimçik, ak ýüňi köp möçberde öndürmek meýilleşdirilende hem mallary tüý örtügi reňkleri boýunça saýlap almaly. Has takygy, kellesiniň tüý örtügi açyk-goňur bolan işsekleriň we goýunlaryň saklanylmagyny üpjün etmeli.

Gissar tohumly goýunlar. Gissar tohumly goýunlar tiz ýetişýän mallar bolup, özüniň ýokary et-ýag önüm berijiligi bilen tapawutlanýar.

Daşary ýurt alymlarynyň belläp geçmegine görä gissar tohumy dünýäde goýunlaryň arasynda iň gadymy we daýaw tohumlaryň biri hasap edilýär. Gissar tohumy täjik çarwadarlary tarapyndan uzak ýyllaryň dowamynda halk seleksiýasy netijesinde döredilipdir.

P.F.Kiýatkiniň maglumatlaryna görä Özbekistanyň Surhanderýa welaýatynda ösdürilýän gissar tohumly ene goýunlaryň diri agramy ortaça 70-75 kilograma, uly goçlaryňky bolsa 95-105 kilograma barabardyr. Surhanderýa welaýatynyň çarwadarlary gissar tohumly goýunlary “garakoý” – “gara goýun” diýip atlandyrypdyrlar. Diňe bu goýunlary ösdürmek boýunça Döwlet tohumçylyk hojalyklary döredilenden soň “gissar” goýunlary diýen at ýaýrap başlaýar.

7-njy surat. **Gissar tohumly ene goýunlaryň sürüsi**

Şu ýerde Köýtendag etrabynyň ýerli ýaşajylary häzirki döwürde hem bu goýunlara “karakoý” – “gara goýun” diýip atlandyryrlar. Beýle diýildigi bolsa gissar tohumly goýunlaryň Köýtendag sebitlerinde örän ir döwürlerden bäri ösdürilip gelendigine şaýatlyk edýär. Ýagny öňki döwürlerde dag etek türkmen we özbek obalary biri-biri bilen örän ýakyn aragatnaşyk saklap, ýokary et-ýag önümlü

gissar tohumly goýunlaryny ösdürip ýetişdirmek bilen asyrlaryň dowamynda meşgullanyp gelipdirler.

Öri meýdanlarynyň dag we dag etek ýerlerde ýerleşýändigine garamazdan Köýtendag etrabynyň “Köýtendag” we “Dagly” maldarçylyk hojalyklarynda garaköli tohumly goýunlar ösdürilýär. Şeýle-de bolsa dag obalarynyň ýaşajyklary öz hususy hojalyklarynda arassa tohumly gissar goýunlaryny saklamak bilen yzygiderli meşgullanyp geldiler.

Alymlar tarapyndan Lebap welaýatynyň «Köýtendag» we «Dagly» maldarçylyk hojalyklaryna bolan ylmy iş saparlarynda Köýtendag etrabynyň hususy hojalyklarynda ösdürilýän gissar tohumly goýunlaryň eksterýeri we önüm berijiligi barada birnäçe maglumatlar öwrenildi.

Köýtendag etrabynda ösdürilýän gissar goýunlary esasan gara we goňur reňkli bolup, zoologiki taýdan goýunlaryň guýrukman toparyna degişlidir. Olar aýaklarynyň uzynlygy we berdaşlylygy bilen tapawutlanyp, goýunlary we goçlary şahsyz bolýar.

Ýerli çarwalar her 100 ene goýundan 85-87 guzy alýar. Goýunlar dag örülerinde bakylýar we çeşme suwuna ýakylýar. Goýunlaryň ýüň önümliligi pesdir. Olar ýylda iki gezek (ýaz we güyz paslynda) gyrkylýar. Köplenç çarwalar goýunlaryny güzüne gyrkmaýar. Köýtendag sebitiniň şertlerinde bu goýunlar gan-parazit (şan) keselleri bilen kesellemeýärlar.

“Köýtendag” we “Dagly” maldarçylyk hojalyklarynda gissar goýunlary üçin amatly tebigy-howa we öri meýdan şertleriniň (daglyk sebitde ýerleşen) bu mallar üçin ýeterlik derejede ulanylmandygyny aýtmalydyr. Ol örülerde esasan garaköli goýunlary idedilýär. Ýöne bu örülerde garaköli goýunlarynyň et-ýag önümliliginiň gissar goýunlaryndan pesdigini bellemelidir.

2017-nji ýylda Türkmenistanyň Oba hojalyk we daşky gurşawy goramak ministrliginiň (şol döwürde Türkmenistanyň Oba we suw hojalyk ministrligi diýip atlandyryldy) Türkmenistanda ösdürilýän oba hojalyk mallarynyň tohumlarynyň teklip edilýän adynyň tassyklan sanawy esasynda Köýtendag sebitinde ösdürilýän gissar goýunlary köýten goýunlary diýilip atlandyryldy.

Köýten goýunlary. Köýten goýunlary gissar tohumly goýunlaryň ýerli köýten populýasiýasy bolup, häzirk wagtda esasan Köýtendag etrabynyň “Köýtendag” we “Dagly” maldarçylyk hojalyklarynda we hususy hojalyklarda köpeldilýär. Bu goýunlar et-ýag öndürmegiň ýokary genetiki mümkinçiligini özünde jemleýär.

8-nji surat. **Gissar tohumly guzuly ene goýun**

2003-2006-njy ýyllarda alymlaryň Köýtendag sebitinde geçirilen iş saparlanynyň netijesinde “Türkmenistanda et-ýag ugurly köýten tohumly goýunlaryň ösdürilýän sebitini giňeltmek we bu tohumy netijeli ulanmak hakynda” teklip işlenip düzüldi. Şol teklibiň esasynda 2006-njy ýylyň 4-nji sentýabrynda “Dag örülerini özleşdirmekde ýerli dag goýunlaryny (köýten goýunlaryny) ulanmak barada” diýen buýrugy kabul edildi. Şeýlelikde alymlar tarapyndan et-ýag ugurly köýten goýunlarynyň genofonduny seçgi-tohumçylyk işinde ulanmak arkaly Köýtendag sebitinde ösdürilýän garaköli goýunlarynyň et-ýag önümliligini ýokarlandyrmak boýunça geçiriljek ylmy-barlag işleriniň maksatnamasy düzüldi. Ol “Dag örülerinde ýerleşýän dowardarçylyk hojalyklarynda goýunlaryň et-ýag önümliligini ýokarlandyrmak üçin köýten goýunlarynyň genofonduny ulanmak we bu tohumyň ösdürilýän sebitini giňeltmek” diýen at bilen maksatnamalaýyn ylmy işi 2006-2010-njy ýyllar aralygynda ýerine ýetirildi.

Ylmy-barlag işleriniň dowamynda goýunlaryň ýaz gyrkymy döwründe olaryň jyns-ýaş toparlary boýunça diri agramlary we ýüň önümliligi öwrenildi.

2-nji tablisa

Goýunlaryň jyns-ýaş toparlary boýunça diri agramlary we ýüň önümliligi

Jyns-ýaş toparlary	Baş sany	Diri agramy, Kg	Baş sany	Ýüň önümliligi, kg
Köýten goçlary	12	78,0 ± 0,16	12	1,2 ± 0,8
Garaköli tohumly goçlar	50	62,0 ± 0,09	30	2,4 ± 0,7
Köýten goýunlary	20	52,0 ± 0,12	25	1,0 ± 0,9

Garaköli tohumly goýunlar	50	41,5 ± 0,09	50	2,3 ± 0,05
Köýten x garaköli genotipli urkaçy işşek toklular	26	45,0 ± 0,16	30	1,6 ± 0,16
Garaköli urkaçy işşek toklular	50	36,5 ± 0,10	50	2,1 ± 0,10

Tablisadan görnüşi ýaly, köýten x garaköli genotipli gatysyk tohumly goýunlaryň diri agramy işşeklik döwründe hem ýokary görkezijä eýe bolýar. Köýten goýunlarynyň et-ýag önümliligi garaköli goýunlary bilen deňeşdirilende has ýokary bolýandygy aýdyň görünýär.

Köýten goýunlarynyň ýüňüniň örän irimçik, gytyk pes hillidigini belläp geçmelidir. Köýten goýunlarynyň we goçlarynyň hapa ýüňüniň agramy bir kilogramdan sähelçe geçýär. Käbir ýyllarda bolsa ol görkeziji ondan hem pese gaçýar. Ýöne tohumara çakyşdyrmadan alnan köýten x garaköli genotipli mallaryň ýüň önümliligi arassa köýten goýunlaryndan öňe saýlanýar.

Köýten x garaköli genotipli toklulary täze doglan döwründe (mart aýynda) hem-de 4 aýlyk döwründe (iýul aýynda) gözden geçirilende garaköli tohumly toklulara garanynda olaryň göwresiniň iridigi we diri agramynyň ýokarydygy aşgär edildi.

Köýten x garaköli genotipli guzulary gara we gara-goňur reňkde doglup, olaryň köp bölegi bolsa gara reňklidir.

Şeýle hem guýruklarynyň görnüşi boýunça olar 3 topara: ýagny tegelek, kätmen we garaköli görnüşlilere bölünýär. Olaryň aglaba köpüsiniň guýrugy kätmen görnüşlidir.

3-nji tablisa

Köýten x garaköli genotipli we garaköli tohumly toklularyň diri agramynyň ösüşi, kg

Toklularyň tohumy	Baş sany	Toklularyň ýaşy		
		doglanda	2 aý	4 - 4,5 aý
Köýten x garaköli:				
erkek toklular	60	4,6	22,9	34,4
urkaçy toklular	60	4,3	21,3	30,6
Garaköli:				
erkek toklular	50	4,4	19,0	27,5
urkaçy toklular	50	4,1	17,6	25,0

Tablisadan görnüşi ýaly, gatysyk (köýten x garaköli) genotipli we garaköli tohumly guzularyň doglandaky diri agramlarynda düýpli tapawut ýok hem bolsa, olaryň ösüşiniň soňky döwürlerinde gatysyk genotipli guzularyň ösüşi ýokarlanýar.

Bu goýunlaryň genofonduny tohumçylyk-seçgi işinde ulanmak arkaly ýurdumyzyň daglyk öri meýdanlarynda ösdürilýän garaköli goýunlarynyň (Köýtendag örülerinde) diri agramyny we et-ýag önümliligini ýokarlandyrmak bolýar.

Ýurdumyzyň dowardarçylygynda geçi maly özboluşly orny eýeleýär. Türkmenistanda geçileriň üç sany tohumy idedilýär. Ýany irimçik çöpür berýän ýerli türkmen geçileri (gara geçiler), ak geçiler we süýt ugurly zaanen geçileri saklanýlar.

Ýerli gara geçiler. Güneşli ýurdumyzda idedilýän geçileriň esasy bölegi çöpür berýän ýerli gara geçileriň tohumyna degişlidir. Türkmen geçileri berk beden gurluşy, berdaşly süňkleri, ýokary derejede uýgunlaşmak häsiýeti, aşa hereketiligi bilen şeýle-de öri ot-çöplerini goýunlara garanda has gowy peýdalanmak ukyby bilen tapawutlanýarlar. Türkmen geçileriniň tutuş endamynyň tüý örtügi aglaba gara reňkde. Olaryň ýüzi köplenç ak ýa-da her geçä mahsus ak, sary ýa-da goňur des-deň (simmetriki) ýerleşen zol-zol we menek-menek şekiller bolýar. Seýrek çypar, ala, has seýrek ýagdaýda bolsa ak geçiler hem duş gelýär.

9-njy surat. **Gara geçi**

Geçileriň diri agramy et önümliligini kesgitleýän esasy görkezijidir. Geçiler ýyl boýy meýdanda bakylsa agramy ýylyň we möwsümiň gelşine görä üýtgäp durýar. Olaryň ortaça diri agramy ýaz paslynda 38-41 kilograma, güýzde bolsa 39-45 kilograma barabardyr. Ýerli geçiler sähelçe wagtda agram toplan semremäge ukyply bolýar. Öri ot-çöpleri sähelçe gowulaşsa, öň doýman esli horlanan mal az salymda guratlanyp, agramyny artdyrýar. Ýerli geçileriň ömri uzak bolup, önümçilik şertlerinde 6-7 ýaşyna çenli saklanýlar.

Türkmen geçileriniň çöpüri uzyn we göni, irimçik gulpak görnüşlidir, onda iri süýümler sütük süýümlerinden görnetin uzyn. Ýerli geçiler üçin seýrek tüý örtügi mahsus häsiýetdir. Olaryň ýüni haýal ösýär we ýylda bir gezek, ýagny ýaz gyrkylýar. Ýüň önümliligi dag şertlerinde ortaça 0,6 kilograma, düzde 0,7 kilograma barabardyr. Ýüň önümliligi hem örüniň ýagdaýyna görä bolýar. Örüde ot-çöp ýeterlik bolsa, onda ýüň önümlilik mese-mälim artýar. Çöpür biri-birinden äşgär tapawutlanýan iki sany düzüm bölekden, ýagny irimçik, uzyn iri gyldan we inçe, gysga sütük süýümlerden ybaratdyr. Uly ýaşly ýerli geçileriň çöpürinde sütük süýümi 20,2 göterim, irimçik süýümler bolsa 79,8 göterim möçberinde saklanýar. Sütügiň mukdary boýunça (sütük 10-25 göterim) türkmen geçileri ýarymsütüklü topara degişlidir. Ýerli geçileriň ýüni onçakly bir ýagjymak däl, netijede ýüni ýokary arassa çykymy bilen tapawutlanýar, bu görkeziji ortaça 95,9 göterime deň.

Inçeligi boýunça iri gyl bilen sütük biri-birinden mese-mälim tapawut edýär. Iri gylyň inçeligi ortaça 73-74 mikrona, sütügiňki 15-16 mikrona deňdir.

Geçileriň 20 göterim töweregi bir gezek darap sütügi alnanda 200 gramdan köpräk gymmatly sütük çykýar, olary bu görkezijisi boýunça belli orenburg geçilere ýakyn diýip hasap etmek bolar.

Ýerli geçileriň süýtlüligi hem köp derejede edil diri agramy ýaly gönüden-göni ýylyň ygally gelşine, ýagny örüniň ýagdaýyna bagly bolup durýar. Adatça ýerli geçiler 60-80 gün sagylýar. Günde iki gezek sagmak bir gezek sagmaga garanda süýtlüligini azyndan bir ýarym esse artdyrmaga mümkinçilik berýär. Geçiler 80 gün sagylanda 40-45 litre golaý süýt alynýar. Türkmen geçileriniň süýdiniň ýaglylygy 2,8-3,6 göterime barabardyr. Örüde ot-çöp boletin gelen ýyllary geçileri 180-200 gün sagmak maslahat berilýär.

Ýerli geçileriň tohumlylygy örän ýokary, ýöne öri şertleriniň täsiri astynda bu alamat güýçli özgerişe duçar bolýar. Elbetde, bu görkeziji şol bir hojalygyň çäginde dürli sürülerde birmeňzeş bolman, bu işde çopanyň yhlasynyň orny juda uludyr. Türkmen geçileri ortaça 100 ene geçä 128-135 owlak guzlaýar. Körpe owlaklary aýratyn alada bilen ösdürip ýetişdirmek gerekdir, owlaklaryň ýaşayyşa ukyplylygy guzulara garanda pesdir, çarwa türkmenlerde “owlagyň bolsa gora göm - guzyň bolsa gara göm” diýen pähim bardyr.

Ak geçiler. Ýerli irimçik çöpür berýän gara geçiler bilen angor tekelerini çakyşdyrmak arkaly döredilen täze geçi topary, özbaşdak tohum hökmünde 1962-nji ýylda tassyklanylýp, sowet tohumly geçiler (ak geçiler) diýlip at berildi. Ak geçiler ýerli geçileriň berk beden gurluşyny we ýurdumyzyň tebigy-howa şertlerine uýgunlaşmagyny, angor geçileriniň bolsa ajaýyp ýüňüniň hilini özünde jemleýär.

Olar beýleki mallar üçin barmasy kyn bolan daglyk örüleri örän netijeli peýdalanýarlar. Ak geçiler esasan Ahal welaýatynyň Bäherden, Balkan welaýatynyň Serdar, Magtymguly we Bereket etraplarynyň dagetek öri meýdanlarynda bakylýar.

Ak geçileriň ýüni ösgün çitimli halylary, emeli sütük önümlerini, mahmal, trikotaž, ýeňiljek penjeklik matalary, ýapynjalary we beýleki önümleri taýýarlamakda gymmatly çig mal hasaplanýar. Pagtadyr, emeli (sintetik) süýüm bilen garyşdyrylyp, ondan ýokary hilli ýumşak hem pugta matalar dokalýar.

Ak geçileriň ýüň berijiligi iýmitlendirilişine, bakylyş şertlerine, sürüleriň tohumlyk derejesine baglydyr. Alymlaryň ak geçileriň giňden ösdürilýän hojalyklarynyň biri bolan Bählerden etrabynyň Magtymguly adyndaky daýhan birleşiginde 1972-1992-nji ýyllar aralygyndaky geçiren ylmy-barlag işleri ak geçileriň ýüň önümliligini häsiýetlendirmäge mümkinçilik berýär. Eger-de daglyk öri meýdanlarynda (Merkezi Köpetdagda) ösdürilip ýetişdirilýän ak geçilerde yzygiderli tohumçylyk-seçgi işleri alnyp barylarda olaryň tekeleriniň ýüň önümliligini 2,0 kilogramdan 3,0 kilograma çenli, uly geçileriň ýüň önümliligini 1,2 kilogramdan 1,8 kilograma çenli, dog geçileriňkini (2 ýaşly geçiler) 1,5 kilogramdan 1,7 kilograma çenli, çebişleriň ýüň önümliligini bolsa 0,9 kilogramdan 1,2 kilograma çenli artdyrmagyň mümkindigi anyklandy.

Adatça ak geçileriň ýüňüniň uzynlygy 19-22 santimetr aralygynda bolýar. Hojalykdaky saýlantgy we I hil derejeli uly geçileriň ýüňüniň uzynlygy ortaça 20-21 santimetre, çebişleriňki bolsa 17-19 santimetre barabardyr. Tohum standartynyň talabyna görä bu görkeziji uly geçilerde 18 santimetrden, çebişlerde bolsa 16 santimetrden pes bolmaly däl.

Ýylyň ygally gelşine we öri meýdanlaryň otlulygyna baglylykda uly geçileriň diri agramy 35-38 kilogram, tekeleriňki 55-58 kilogram, dog geçileriňki bolsa 28-30 kilogram bolup, tohum standartynyň talaplaryna laýyk gelýär.

Zaanen ýa-da zaanental tohumy. Zaanen geçileri çydamly, tiz ýetişen, köp nesil berýän, dürli tebigy-howa şertlerine gowy uýgunlaşmaga ukyply.

Zaanen geçileriň reňki ak, ýöne kellesi ýa-da ýelni menek-menek gara tegmilli ak-sary reňklisi hem gabat gelýär. Ýüni gysga iri gyllyrdan durýar, adatça sütügi bolanok, şonuň üçin bu geçini gyrkmak hökman hem däl. Geçiler beden gurluşy boýunça dykyz, berk süňkli, etlik ulgamy ýeterlik ösendir. Göwresi ýaýbaň, uzyn, aýaklary dim-dik we gujurly; kellesi gury, kelek, orta ölçegli; gulaklary ýuka, şahjagaza çalymdaş, az-owlak salpy; boýny dykyz; döşi ýaýbaň. Ýelni uly, sypaty şarşekilli ýa-da armytşekilli, pugta, emziklikleri sähelçe öňe tarap çykyp durýar. Uly geçileriň boýy 74-78 santimetr, tekeleriňki bolsa 82-88 santimetr.

Zaanen geçileriň tiz ýetişenligi we tohumlylygy juda ýokary, çebişleri eýýäm 6-8 aýlyk wagty höwre gelýär, olary 10-12 aýlykda höwre goýmak tejribesi ulanylýar. Doglan wagty owlaklaryň agramy 5 kilogramdan köp däl, şunlukda ene geçileriň 80 göterimi ekiz dogulýar. 2 aýlykda olaryň diri agramy 12,6 kilograma, 12 aýlykda 38-48 kilograma ýetýär. Uly tekeler 65-85 kilogram (has gowulary 110 kilogram), geçiler 50-60 kilogram (has gowulary 90 kilogram). Zaanen geçiler köplenç ekiz guzlaýar, üçem guzlaýan halatlary hem seýrek däl, 100 ene geçä 180-den 250 çenli owlak berýär.

Zaanen geçisiniň sagym döwri 10-11 aý dowam edýär. Her geçiden ortça 600-700 kilogram, gowy ideg edilende bolsa 1000-1200 kilograma çenli süýt alynýar. Has süýtli geçiler günde 10-12 kilograma, ýa-da ýylda 3000 kilograma çenli süýt berýär. Süýtlülük boýunça dünýä rekordy Awsriýada gazanyldy 3507 kilogram. Geçä süýdünde 3,8-4,2 göterim ýag saklanýar.

10-njy surat. Süýt ugurly zaanen geçileri

Zaanen geçileriniň et önümliligi kanagatlanarly, derisi ýokary hilli bolmagy bilen tapawut edýär.

Türkmenistanda geçi süýdünü öndürmek we ondan berhizlik häsiýetli süýt önümlerini taýýarlamak maksady bilen “Sahawatly” hojalyk jemgyýetiniň maldarçylyk toplumyna 2014-nji ýylyň ýazynda Türkiýe döwletinden zaanen tohumly geçileriň ilkinji tapgyry getirildi. Häzirki wagtda bu maldarçylyk toplumynda geçi süýdünü gaýtadan işläp peýnir, ýogurt ýaly del tagamly süýt önümleri taýýarlanýar.

Türkmenistanda süýtlik geçileriň, şol sanda zaanen geçileri köpeltmegiň geljegi uludyr, ylaýta-da daýhan we hususy hojalyklarda.

Dowardarçylykda höwür möwsümine taýýarlyk we onuň geçirilişi

Höwür möwsümi dowardarçylykda iň wajyp we jogapkärli çäreleriň biri hasaplanýar. Dowarlaryň tohumyny gowulandyrmak, ene mallardan sagdyn nesil almak höwür möwsüminiň guramaçylykly we öz wagtynda geçirilmegine köp derejede bagly bolup durýar.

Ýurdumyzyň tebigy-howa şertlerinde dowarlaryň höwür möwsümi ýurdumyzyň aglaba ýerlerinde oktýabr aýynyň birinji ýarymynda başlanýar. Birinji gezek höwre gelen goýun haýsydyr bir sebäp bilen höwürden çykman galýan halatynda ony 16-17 günden soň gaýtadan höwürden çykarmaga mümkinçilik bolar ýaly, höwür möwsümi 40-45 günläp dowam etdirilýär. Ýazyň gijigip gelýänligi sebäpli, Daşoguz welaýatynyň demirgazyk sebitindäki hojalyklarda dowarlaryň höwür möwsümi 10-12 gün giç başlanýar.

Bu çäräni bellenen wagtyndan ir ýa-da giç geçirmek, şeýle-de has uzaga çekdirmek bolmaýar. Munuň özi goýunlaryň gysyr galmagyna, owlak-guzy möwsüminiň uzak dowam etmegine, netijede giçki bolan owlak-guzularyň howanyň gyzmagy bilen heläk bolmagyna getirip bilýändir, galyberse-de ýaşy boýunça

birsydyrgyn däl guzular alynýar. Çünki giç guzlap gök öri otundan doýmadyk mallaryň süýtlüligi pes, süýdünüň düzümi ýeňil siňýän ýokumly maddalara, mikro-makroelementlere we witaminlere garyp bolýar. Netijede şol goýunlardan alnan guzular süňni gowşak bolup, ösüşden galýarlar, ýaşayyşa ukyplylygy we kesellere garşy durnuklylygy pese düşýär, hatda heläk bolýan halatlaryna hem gabat gelinýär. Owlak-guzy möwsümünde gazanyljak netije köp derejede höwür möwsüminiň guramaçylykly we öz wagtynda ýokary derejede geçirilmegine gönüden-göni baglydyr.

Höwür möwsümini guramaçylykly hem netijeli geçirmek üçin onuň takyk meýilnamasyny düzmeli. Meýilnamada höwür möwsüminiň geçiriljek ýerleri, guýular, örüler, haýsy süriniň nirede bolmalydygy kesgitlenmeli. Öriň otunyň ýagdaýyna seredip, eger gerek bolsa, goşmaça ot-íým bilen üpjün etmegi hem göz öňünde tutmaly.

Dowarlardan süňni sagat owlak-guzularyň alynmagy mallaryň guratlyk derejesine bagly bolup durýar. Goçlary we goýunlary höwre öz wagtynda guramaçylykly taýýarlamak, olaryň tohumlanýşyny we guzlaganlygyny 10-15 göterim artdyrmaga, köp ekiz guzy almaga ýardam edýär.

Goç-teke möwsümüne taýýarlyk görmek üçin, ilki bilen toklulary enesinden öz wagtynda seçip aýyrmaly hem-de höwre goýuljak sürini düzmeli. Bu çäräni höwür möwsümüne 2-2,5 aý çemesi wagt galanda (iýul aýynda) amala aşyrmaly. Eger sagylýan goýunlar bar bolsa onda olary sagmak bes edilýär.

Goýunlary höwür möwsüminiň öň ýanynda (iýul we awgust aýlary) mal gezmedik, ot-çöpe baý, sonarly, başlary dänelän öri meýdanlarynda bakmaly. Dowarlary “Ýaldyrak” dogandan soň gijelerine, şoraly örülerde bakmak, arassa we süýji suwly guýulardan suwa ýakmak tejribesiniň ulanylmagy diňe bir goýunlaryň guratlygyna däl, eýsem olaryň jyns agzalarynyň işjeňligine, ýagny tebigy ekiz guzlaganlygyna oňaýly täsir edýär.

Höwür möwsümi başlamanka ene goýunlaryň orta we ortadan ýokary semizlikde bolmagy, olaryň goçdan köpçülikleýin höwürden çykmagyna ýardam edýär. Şonuň üçin köpi gören ussat çopanlar höwür möwsümüne taýýarlyk görülýän we onuň geçirilýän döwürleri sürini hut özleri bakýarlar. Şu babatda çarwa türkmenlerde “Gökleşse goýny çoluk baksyn, döl döwri lal baksyn” diýen pähim bar. Munuň esasy sebäbi ýylyň şol döwürleri goýun malynyň duýgurlygy has ýokary bolýar. Şol döwürde sürüniň örüsi, suwy, çopany üýtgeşe mallar öňki durkuny tapyp bilmeýärler.

Höwre goýmaga degişli mallaryň guratlygy gowy bolmagy (orta semizlikde) zerurdyr. Ýöne bu mallaryň aşa semiz bolmaly diýmegini aňlatmaýar. Sebäbi semiz goýunlar hem edil arryk mallar ýaly, olaryň hem gysyr galmak ähtimallygy ýokary bolýar ýa-da beden taýdan gowşak nesil berýär.

11-nji surat. **Garaköli tohumly höwür goçlar**

Höwür goçlary möwsüme hemmetaraplaýyn, yhlasly taýýarlamak örän möhümdir. Olaryň gurat bolmagyny gazanmaly. Tohum goçlary güýz aýynda gowy örülerde bakmak, zerurlyk bolsa goşmaça iýmitlendirmek arkaly olary orta we ortadan ýokary semizlik derejesine ýetirmeli. Onuň üçin möwsüme 1-1,5 aý çemesi wagt galanda her höwür goç başyna günde öri otunyň daşyndan goşmaça 1-1,5 kilogram ýorunja bedesi, 0,5 kilograma çenli iým bermeli. Goçlaryň saglyk ýagdaýy mal lukmanlary tarapyndan berk barlanmaly. Olardan barlag üçin gan alyp, barlaghanalarda ýokanç, ylaýtada brusellýoz we beýleki howply kesellerden saplygyny anyklamak gerek. Höwre diňe süňni sagat goçlary goýbermeli. Goýunlaryň tebigy taýdan ekiz guzlaýjylygyny ýokarlandyrmak üçin bir jynsly ekiztaý erkek guzulardan seçilip alnan tohum goçlaryň höwürde ulanylmagy maslahat berilýär. Tohum goçlaryň arasyndan höwür möwsümünde ulanylyp bolmajaklary aýrylyp, olaryň sürüniň üsti ýaş işsek tohum goçlar bilen doldurylýar. Tohum goçlary bakmak diňe aýratyn tejribeli çopanlara tabşyrylýar.

Adatça goýun malynyň jyns taýdan ýetişmegi 6-7 aýlyk döwründe başlanýar. Ýöne bu ýaşda olary höwre goýbermek düýbünden gadagan. Sebäbi ýaş mallaryň bedeni bu döwürde nesil öndürmäge entek doly derejede taýýar däl. Eger-de şol ýaşynda höwre goýberilse, doly kemala gelip bilmän göýdük bolýarlar hem-de olar ýokary önüm berip biljek sagdyn guzulary ýetişdirip bilmeýärler. Şonuň üçin hem ösdürime goýberilen urkaçy toklular hem-de goç toklular 1,5 ýaşynda ilkinji gezek höwre goýberilýär.

Hojalykda bar bolan ene goýunlaryň tohum sürülerine diňe tohum sürülerden alnan saýlantgy (elita) goçlary, önümçilik sürülerinde bolsa saýlantgy hem birinji derejeli höwür goçlary goýbermeli. Höwürlendirmegiň zootehniki kadasyna laýyklykda her 25-30 ene goýna bir höwür goç goşulýar. Höwür goçlar 40-45 günden soňra ene goýun sürüsünde aýrylýar.

Goýunlaryň tebigy ekiz guzlaganlygyny olaryň diňe guratlyk derejesi boýunça kesgitläp bolmaýar. Bu alamaty doly ýüze çykmak üçin mallary seçmegi we jübütleşdirmegi hem dogry gurnamaly.

Goýunlaryň tebigy ekiz guzlaganlygyny ýokarlandyrmakda seçgiçilik işini owlak-guzy alynýan döwürde ekiztaý doglan guzular seçip alnanda, olaryň bir jynsdan (ikiside urkaçy ýa-da erkek) we dürli jynsdan bolan ekiztaýlaryny (biri urkaçy, beýlekisi erkek), şeýle hem ekiz guzy guzlan ene goýunlary tapawutlandyryýan bellik etmek (tagmalamak) bilen başlamaly. Şeýle bellik etmek geljekde süri düzülen mahaly we goç bilen goýny jübütleşdirmede alnyp barylýan işleri ep-esli ýeňilleşdirýär. Guzular enesinden seçilip aýrylan mahaly ekiztaý bolan urkaçy guzulardan özbaşyna aýratyn bir süri döretmeli. Eger-de özbaşyna süri döretmek üçin urkaçy ekiztaý guzularyň sany ýetmese, onda süriniň üstüni ýalky bolan urkaçy guzular bilen ýetirmeli.

Sürüde ekiztaý goýunlaryň sanyny çalt toplamak we alynýan nesillerde ekizlik alamatyny ulanmak üçin, bir jynsly ekiztaý goçlary emeli usulda höwürden çykarmakda, ylaýta-da ekiz guzlan ýa-da ekiz doglan goýunlary höwürden çykarmakda giňden ulanmak teklip edilýär.

Mallary seçgi geçirilýän alamaty boýunça sürüde kem-kemden toplaý, goýunlaryň ekiz guzy berijiligini nesilden-nesle gowy geçýän alamata öwürmek mümkin bolup durýar.

Goýunlaryň ekiz guzlaganlygy çakyşdyrmak üçin jübütleşdirilýän goç bilen goýnuň diňe ekiztaý bolmagyna bagly bolman, eýsem olaryň jynsyna hem baglydyr. Jynsy birmeňzeş ekiztaý goçlar bilen dürli sanda doglan ene goýunlar jübütleşdirilse ekiz guzular ep-esli köp dogulýar.

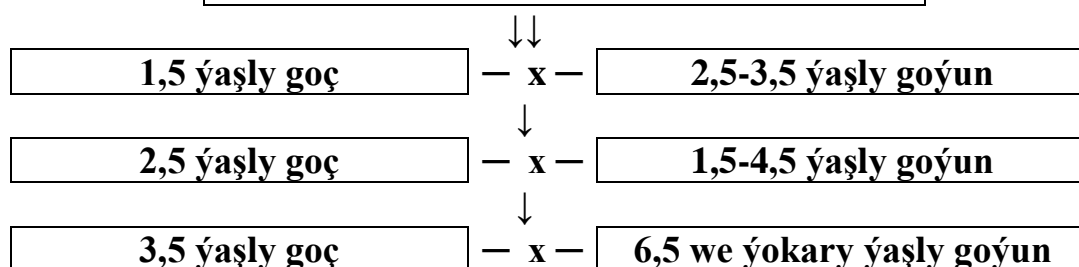
Goýunlaryň ekiz guzlaganlygy olaryň ýaşyna hem baglydyr, şonuň üçin mallar jübütleşdirilen mahaly bu alamaty hasaba almak maslahat berilýär.

Ekizliligiň ýüze çykmagyna ene goýunlaryň ýaşy görnetin täsir edýär. Goýunlarda ekiz guzlaganlygyň ýygjamlygy olaryň 1-nji garnyndan 4-nji garnyna çenli kem-kemden artýar, eýýäm 4-5 ýaşlarynda iň ýokary derejä baryp ýetýär.

Sürüde ýaşy boýunça birmeňzeş däl goýunlaryň bolmagy, goçlar bilen olary ýaşyna görä jübütleşdirmegiň hasabyna ýylda ekiztaý guzy almakda geçirilýän seçgiçilikde ýokary netije gazanmaga mümkinçilik berýär.

Ýaşy birmeňzeş bolan goçlar bilen ýaşy birmeňzeş däl, yöne hil taýdan meňzeş goýunlar jübütleşdirlende, ekiz guzy almakda aratapawut 1,7 göterimden 8,5 göterime çenli artýar. Ýaşy boýunça jübütleşdirme utgaşýan ene-ata jübütleri we hil taýdan gowy guzy berýän goýunlary we goçlary çalt ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär.

Ýaşy boýunça jübütleşdirmegiň çyzgysy

Goýunlardan ekiz guzy almak üçin teklip edilýän seçgiçilik işini we höwür möwsümüne taýýarlyk çäresini, goýunlaryň baş sanyna we tohumyna, şeýle-de eýeçiliginiň görnüşine garamazdan islendik hojalykda geçirmek teklip edilýär.

Höwür möwsüminiň tamamlanýan wagty gys paslynyň öň ýanyna gabat gelýär. Bu bolsa höwür möwsümüne gatnaşyp, tapdan düşen goçlara aýratyn idegiň zerurlygyny ýüze çykarýar. Şeýlelik-de şol döwürde höwür goçlaryň her birine bir aýyň dowamynda günde 0,5-1,0 kilogram möçberinde goşmaça iým bermeli.

Emeli usulda höwürlendirmek goýunlary köpeltmegiň iň kämil usulydyr. Bu usul goýunlaryň tohumçylyk we önümlilik hilini gysga wagtyň dowamynda köpçülikleýin kämilleşdirmäge we gymmat bahaly tohum goçlaryň neslini köpeltmäge (ýekeje goçdan alnan tiç azyndan 500-700 golaý goýny höwürden çykarmaga ýetýär), olaryň tohumçylyk işinde ulanylyş möhletini uzaltmaga ýardam edýär. Şeýle-de emeli höwürlendiriş dürli keselleriň ýaýramagynyň, aýratynam jyns agzalary arkaly geçýän keselleriň önüni almakda netijeli göreş çäresi hökmünde möhüm orna eýedir. Bu möhüm çäräni guramaçylykly, talabalaýyk geçirmek üçin her hojalykda öňünden iş maksatnamasyny işläp düzmeli.

Emeli usul bilen höwürden çykarmak çäresini 40-45 günün içinde geçirip gutarmak, sürüdaki ene goýunlary köpçülikleýin höwürden çykarmaklygy gazanmak üçin öz wagtynda ähli zerur çäreleri görmek gerekdir.

Dowarlaryň gyşladylyşy

Dowarlary gyşdan tükel hem-de horlaman alyp çykmak, aňsat wezipe däl. Munuň üçin gyşa öňünden ykjam taýýarlyk görmeli. Ýagny dowarlary gyşdan başybitin, gurat alyp çykmak üçin, ýeterlik mukdarda gowy örüleriň, ätiýaçlyk ot-iýmleriň we ýyly mal ýataklar bir hatarda mallaryň özlerini hem gyşa taýýarlamaly. Mallary özlerini gyşa taýýarlamak üçin ýyl boýy örüde saklanýan goýunlary ýaz, tomus, güýz pasyalary gowy örülerde bakyp, gyş döwri üçin bedeninde ýag goruny ýygmatmaly. Türkmen çarwadarlarynyň “Dokuzyň üçe ýetýärmä” diýen sowalynyň manysy, şol dokuz aýda toplanan goryň üç aý dowam edýän gyşdan abat alyp çykarmaga ýeterlikmi diýmegi aňladýar.

Türkmenistanyň şertlerinde “Ýaldyrak” dogandan soň goýunlary höwür möwsümüne we gyşa taýýarlamagyň aladasyny etmeli. Güýz gyrkymyndan soň malyň endamyna şemal çalyň, gijeleriň çigregine dygrygyp, onuň gan aýlanyşygy

gowulanýar, işdäsi açylyp, goýun maly suşlanyp başlaýar. Şol döwürde goýunlary şoraly, ýowşanly-şoraly, sazaky-ýylakly örülerde bakmaly. Öri ot-çöpüne semredilen dowarlar, elin ot-iým berilip bakylan mallara garanda gyšdan kân-bir horlanman kynçylyksyz çykýarlar. Sebäbi örüde semrän mallaryň bedenindäki ýaglar has gaty bolýar. Gaty ýaglar bolsa kynlyk bilen eremek häsiýetine eýedir. Şeýlelik-de öri mallary öz bedeninde ýag görnüşinde toplanan iýmit goryny rejeli harç edip gyšdan tükel we abat çykýarlar. Ata-babalarymyz “Oty köpün maly dok”, şeýle-de “Garny doka bela ýok” diýipdirler, çünki dok mallar sowuga has çydamly we süňni sagat bolmagy bilen tapawut edýärler.

Maldar hünärmenler gyş döwri üçin her goýun başyna ot-iým ätiýaçlyk goruny ýygnamaly. Ätiýaçlyk ot-iýmler howanyň amatsyz şertlerinde (güýçli ýel, tupan, ýagys, çagba, ýerde ýatan gar örtügi we başgalar) sürüleri örä çykaryp bakyp bolmadyk halatynda, şeýle hem ýaş mallary, ene goýunlary hem-de hor düşen mallary goşmaça iýmitlendirmek üçin berilýär. Ot-iým mallara berilmezinden öň ot üweýji ýa-da kerçeleyji enjamlarda owradylyp, nowalarda rejelenip berilse, hem-ä mal üçin siňnitli bolar hem-de ot-iýmler örän tygşytly peýdalanylýar.

Her hojalykda maldarçylyk hünärmenleri mallaryň semizligine we ýaşyny nazarda tutup, her topar üçin aýratyn ot-iým kadasyny kesgitlemeli. Şol kada esasynda hem mallary iýmitlendirmeli. Dowarlar gýşladylýan döwri hojalyk ýolbaşçylary, maldarçylyk hünärmenleri, mal eýeleri dowarlaryň üstüne aýlanyp, olaryň bakylyşyny, ot-iýmiň berlişini, umuman, dowarlaryň ýagdaýyny berk gözegçilige almaly. Ylaýta-da, ýaş mallaryň hem-de bogaz goýunlaryň sürülerine ünsi güýçlendirmeli. Ýaş mallar gyş döwri merkezi goşa golaý, gowy örülerde bakylsa, olara gözegçilik etmek aňnat düşýär.

Ýaş toklular zzygiderli ösüşde bolup, olaryň beden synalarynyň kemala gelmegi dowam edýär. Bu bolsa doly bahaly iýmit maddalarynyň ýeterlik mukdarynyň malyň bedenine zzygiderli baryp durmagyny talap edýär.

Şonuň üçin hem olar gyşda ot-iým ýetmezçiliginden çalt horlanýarlar, kesellegiç bolýarlar. Ylaýta-da, aňzak sowuk boldugy, olar dessine horlanyp başlaýarlar. Şeýle ýagdaýy göz önünde tutup, toklularyň bakylyşyna we goşmaça iýmitlendirilişine aýratyn üns bermek gerek. Ýaşlykda göýdük bolan maldan, ulalandan soň ýokary önüm alyp bolmaýar. Ýaş mallara gyşda örüden alýan otunyň daşyndan günde 300 gram bede, 100 gram iým berip, olaryň kadaly ösüşini gazanmaly. Ýaş mallara seredilişiniň göwnejaý guralmagy, geljekde ýokary önümlü mallary ýetişmegiň esasy şerti bolup durýar.

Gyşda bogaz goýunlaryň idedilişini aýratyn üns merkezinde saklamaly. Türkmenistanyň şertlerinde goýunlaryň bogazlyk döwri esasan gyş aýlaryna gabat gelýär. Türkmenlerde fewral aýyna “ýelin aýy” diýilmegi, sagdyn guzulary almak üçin şol döwürde bogaz goýunlaryň idedilişine aýratyn ünsi güýçlendirmegi ündeýär. Ene goýunlar gyšdan orta we ýokary semizlikde çykarylsa, olaryň diňe özüniň däl, eýsem guzulary hem sagdyn dogulýar. Bogaz goýunlar ýeterlik derejede iýmitlendirilende (esasan, öri oty ir örse), täze guzlan ene goýunlar süýtli bolýar. Bu bolsa guzularyň gowy ösüş alyp, ýokary önümlü mallar bolup ýetişmegine ýardam edýär.

Ene goýun höwürden çykanyndan soň düwünçeginiň emele geliş we ösüş döwri başlanýar. Embrional ösüşiň ilkinji 45 gününde guzy düwünçeginiň ähli beden agzalarynyň emele gelýär. Bogazlygyň galan 105 günü, şol emele gelen beden agzalarynyň güýçli ösýän döwrüdir. Goýnuň bogazlyk döwrüniň soňky iki aýynda (ýanwar, fewral aýlary) guzy düwünçeginiň ösüşi has-da güýçlenýär. Bu bolsa bogaz goýunlary şol döwürde ýeterlik derejede iýimitlendirmegiň zerurdygyny görkezýär. Mundan başga-da tüý örtügininiň emele gelmegi düwünçeginiň ösüşiniň 3-4 aýlyk döwri has-da güýçlenýär we guzyň dogulmagy bilen tamamlanýar. Bogaz mallary bakmagyň we ot-íým bilen üpjün etmegiň düzgüni bozulyp, olar ýeterlik derejede ot-íýmini alynmasalar, onda ene goýnuň bedeninde iýmit maddalarynyň ýetmezçilik etmegi sebäpli, guzy düwünçeginiň tüý örtügininiň emele gelmegi ep-esli haýallaýar. Bu bolsa guzularyň tüý örtüginde süýümleriň seýrek hem-de gytyk bolmagyna getirýär. Şunuň ýaly bolan halatynda, saryja tohumly goýunlaryň esasy önümleriniň biri bolan ýüňüň mukdary azalýar, hili bolsa ýaramazlaşýar.

Ýokarda getirilen ylmy maglumatlar dowarlary gyşlatmaga aýratyn üns bermegiň zerurdygyny görkezýär. Bogazlygyň ikinji ýarymynda (ýanwar-fewral aýlary) ene goýunlara iýmit maddalarynyň, witaminleriň, mikroelementleriň in köp gerek wagty hasplanýar. Bogaz goýunlar hem-ä özlerini saklamaly hem-de göwresindäki gün-günden ösüp, kemala gelýän guzy düwünçegini eklemeli. Bogaz goýunlara bogazlygynyň ikinji ýarymynda örüden alýan otunyň daşyndan her günde 400 gram bede, 200 gram íým berilse, goýnuň guratlygyny saklamagyň we göwresindäki guzyň ösüşini üpjün etmegiň kadaly şertini döreder. Mundan başga-da, goýunlaryň duza bolan islegini kanagatlandyrmak üçin agyllaryň içinde, suw nowalarynyň golaýynda daş duz böleklerini goýmaly.

12-nji surat. **Gyş möwsümi üçin ätiýaçlyk taýýarlanan bedeler**

Gyş möwsümünde mallary suwa ýakmagy dogry guramak çopanlar üçin möhüm wezipäniň biridir. Tejribeli çopanlar dowarlaryň suwa ýaklyşy babatynda,

gyşyň aňzagyny tomsuň jöwzasy bilen deňeýär. Tomusdaky bolşy ýaly, gyş paslynda hem dowarlary her gün suwa ýakmaly. Sebäbi iri baldakly, gury ot-çöp iýýän mallaryň bedeni suwy adatdakysyndan köp talap edýär. Gyşda her goýna bir gije-gündiziň dowamynda 4-5 litr töweregi suw gerek bolýar.

Goýunlara ýyly suw bermek üçin mallaryň suwa injek wagtyna gabatlap guýulardan suw çekmeli. Başga ýerden getirilýän suwy bolsa az-kem ýyladyp bermek maslahat berilýär. Sebäbi goýunlar sowuk suwa ýakylanda kesellemek howpunyň bardygyny, bogaz goýunlaryň bolsa guzy taşlamagynyň mümkindigini ýatdan çykarmaly däl.

Goýunlary göwnejaý gyşlatmak, beýleki guramaçylyk çäreleri, çopanlaryň hut özüne has köp derejede bagly bolup durýar. Olar sürüdüki mallaryň ýagdaýyny edil baş barmagy ýaly bilmeli we öz wagtynda aladasyny etmeli. Çarwadarçylyk bilen meşgullanýan dowardarlar, kärendeçi çopanlar, hususy mal eýeleri dowarlary talabalaýyk gyşlatmagy özlerine esasy wezipe edip goýmalydyrlar.

Owlak - guzy möwsümine taýýarlyk we onuň geçirilişi

Owlak-guzy möwsümi dowardarçylykda örän derwaýys we jogapkärlilik çäreleriniň biri bolup, çopanyň ýylboýy çeken azabynyň ýerine düşýän döwri diýip hasap edilýär. Bu möhüm möwsüme öz wagtynda taýýarlyk görülmegi we onuň guramaçylyk taýdan ýokary derejede geçirilmegi goýunlardan sagdyn nesil almaga, alnan ýaş guzulary ölüm-ýitimsiz ösdürüp ýetişdirmäge, galyberse-de ene goýunlaryň baş sanynyň tükel bolmagyna ýardam edýändigini barada her bir maldar birkemsiz bilmelidir.

Möwsümi üstünlikli geçirmek üçin mal eýeleri tarapyndan maldar hünärmenleriniň gatnaşmagynda iş maksatnamasy işlenip düzülmeli we ondaky göz önünde tutulan çäreleri berjaý etmeli: ene goýun sürüsine amatly ýeri saýlap almagy; kaşarlary, agyllary, körpeçleri bejerip, abatlap goýmagy, zerur bolan halatlarynda täzelerini gurmagy; kaşarlaryň we agyllaryň iç-daşyny hem-de daş-töwregini arassalap zýýansyzlandyryş (dezinfeksiýa) işlerini geçirmegi; her süri üçin ýeterlik mukdarda ätiýaçlyk ot-iým taýýarlap goýmagy; suw çeşmeleri bolan ýaplary, guýulary, sardoblary, howdanlary arassalap tertibe salmagy, suw çykarýan gurallary tehniki gözegçilikden geçirip, bejerip abatlap goýmagy; ot-iým ahyrlary we suw nowalary taýýar edip goýmagy; çopan-çoluklar, hasapçylar, garakölçülük hojalyklarda alykçylar (bonityerler) bilen ýörite okuw-maslahat hem-de zähmet-tehniki howpsuzlygy boýunça düşündiriş okuwlary geçirmegi we olary zerur iş gurallar hem-de ýörite egin-başlar bilen üpjün etmegi; şeýle-de degişli tohumçylyk, zootehniki hasabat we hasaba alyş resminamalar bilen üpjün edilmegini, ulag hyzmatlaryny berkitmegi; ene goýunlary owlak-guzy möwsümiň geçiriljek ýerine öz wagtynda sürüp getirilmegini üpjün etmeli.

Dowarlary gyşdan orta semizlikde abat hem tükel alyp çykmak, owlak-guzy möwsümine taýýarlyk görmeginiň in esasy şertidir. Sebäbi diňe sagdyn hem abat mallardan sagdyn guzulary alyp bolýar. Şonuň üçin bogaz mallara aýratyn ideg edilmegini gurnamaly. Bogaz goýunlar gyşdan orta we ýokary semizlikde

çykarylyp, owlak-guzy möwsüminden öň goşmaça iýmlemegi gurnalsa, olaryň diňe özüniň däl, eýsem guzularynyň hem sagdyn bolmagyna täsir edýär. Bogaz goýunlary örüden alýan otunyň daşyndan goşmaça 0,3-0,5 kilogram iým, 0,8-1 kilograma çenli kerçelen bede bilen üpjün etmek zerur. Goýunlar bogaz döwri mineral maddalaryň ýetmezçiligini aýratyn duýgur bolýar, şonuň üçin ahylarda hökman daş duzlar bolmaly.

Güneşli ýurdumyzda owlak-guzy möwsümi baharyň ilkinji aýy, entäk howa onçakly gyzmaka, salkyn hem-de meýdanda gök ot-çöpleriň boletin öryän döwri geçirilýär. Ony geçirmek üçin mümkin boldugyça tekiz, çägesow, ýelden-şemaldan sowarak örüler saýlanyp alynmaly. Ol ýere bogaz goýunlar möwsümden 15-20 gün öň getirilmeli. Möwsümiň geçiriljek ýerinde bogaz goýunlaryň sürüleri mümkin boldugyndan biri-birine golaýrak ýerleşdirilse, hojalygyň hünärmenlerine çopan toparlaryna ýygy-ýygydan aýlanyp, degişli kömek etmäge, garaköli guzularyna hil taýdan baha berýän hünärmenleriň işiniň ýeňilleşmegine ýadam edýär. Şol döwürde çopanlara goşmaça işçi kömegini bermeli.

13-nji surat. **Guzuly ene goýunlar**

Agralan goýunlary gyraw ýa-da jyza düşen otly meýdanlarda bakmak maslahat berilmeýär. Sowuk şemally howada olar şemal düşmeýän peslikde ýa-da iri çöpli ýerlerde bakylsa gowy bolýar. Agralan goýunlaryň doň, çygly we gar örten ýerlerde döşüni berip ýatmagyna asla ýol bermeli däldir. Munuň özi goýunlary köplenc sowuklama keseline duçar edýär, netijede bolsa köp halatlarda guzy atmagyna getirip bilýär.

Guzlamaga 1-3 gün galanda, goýnuň ýelni doluşyp çişýär, garny, jyns agzasynyň daşy çişip sallanýar. Goýunlar guzlamazyndan öň biynjalyk bolup,

çeträge çekilip ýataklaýar. Kábiri sürüden çykyp başga ýerde-de guzlaýar. Şol goýunlaryň görülmän, gijelerine ýyrtyjylara şam bolýan halatlary seýrek däldir. Şonuň üçin çopan goýunlarynyň hereketini synlamaly, olaryň niredede guzlap galandygyny bilmeli. Olaryň goşa eltilmegi barada alada etmeli. Bu hereketlere çopanyň gözegçilik etmegi üçin tekiz, çägesöw, ýelden-şemaldan sowarak örüler saýlanyp alynýar.

Bogaz mallary suwa ýakmagy dogry guramak çopandar üçin möhüm wezipeleriň biri hasaplanýar. Dowarlary wagtly-wagtynda guýynyň ýyly suwy bilen suwa ýakmaly. Onuň üçin guýulardan suw çykarmagy dowarlaryň suwa gelýän wagtyna gabatlamaly. Eger-de suw başga bir ýerden getirilýän bolsa onda ol suwy az-kem ýyladylyp berilmeli. Sebäbi goýunlar sowuk suwa ýakylsa kesellemek howpunyň bardygyny, bogaz goýunlaryň bolsa guzy taşlamagynyň mümkindigini ýatdan çykarmaly däl. Bogaz goýunlar suwa ýakylanda ýa-da agyldan çykarylarda, olaryň gyslyşmagyna, basa-bas bolmagyna ýol bermeli däl.

Uly goýunlaryň aglabasy guzlamagy ýeňil geçýär. Guzlamak içi suwly ak halta (buşluk) görnenden soň 30-40 minutdan uzak dowam etmeyär, emma işsek goýunlarda 10-15 minut uzagrak dowam edýär. Goýunlar kadaly guzlan halatynda adamyň goşulmagy hökman däl. Ýöne goýunlaryň guzlamagy uzaga çekse, bökdençlik ýüze çykrsa, onda çopanyň ýa-da mal lukmanynyň kömegini berilmeli. Eger-de guzy köýnekli, ýagny daşy ýorkaly dogulsa (guzyň daşyny örtýän ýukajyk barda) ony derrew ýyrytmaly, ýogsa guzynyň demigip heläk bolmagy ähtimaldyr. Goýun guzlanyndan soň ynjalyk tapmasa, onda ikinji guzyň dogulmagyna 10-15 minut garaşmaly.

Guzy doglan wagty onuň göbegi üzülýär. Eger üzülme ýa-da göbegi uzyn bolsa, ony zyýansyzlandyrlan gaýçy bilen guzynyň teninden 8-10 santimetr aralykdan kesmeli. Göbegiň ujuna 5 göterimli ýod erginini çalmaly. Täze bolan guzyň agzynyň-burnunyň sülekeyni aýyrmaly, dem alyp bilmeýänine burnundan üfläp, dem bermeli, soňra ony uzaga çekdirmän enesine ýalamaga we ysgamaga bermeli. Çünki ýalanan guzynyň daşy çalt guraýar we gan aýlanyşy gowlaşýar, galyberse-de onuň daşyndaky nem (sülekey) goýnuň eşeniniň çalt gaçmagyna ýardam edýär. Täze bolan guzy 15-20 minutdan soň enesiniň emjegini gözläp başlaýar, enesi şol wagt ony ýalap, ysgap ysna öwrenişýär.

Dowardarçylykda sagdyn nesli ösdürip ýetişdirmekte amatly şertleri döretmek üçin guzuly goýunlardan uly bolmadyk aýratyn toparlar düzülýär. Bu toparlar düzülende esasan guzularyň ýaşy, ösüş derejesi we saglyk ýagdaýy nazara alynmaly. Guzularyň ýaşy boýunça guzuly goýunlardan esasan üç topar döredilýär. Bir gije-gündiziň dowamynda guzlan hemme goýunlardan aýratyn körpe topary (täze bolan guzular 3 güne çenli) düzülip, bu toparda guzuly goýunlaryň baş sany 10-30 töweregi, tä bonitrowka edilýänçä saklanýar. Ikinji orta toparyň guzulary 3-den 7 güne çenli, guzuly goýunlar 50-70 sany. Üçünji tokarrak toparda guzular 7-den 15 güne çenli, guzuly goýunlar baş sany 150-den köp bolmaly däl. Ýaşy 15 günlükden uly, süňni sagat guzuly ene goýunlar az-azdan uly topar topara (goýunlaryň baş sany 200-den gowrak) geçirilýär. Bu uly toparda guzular tä enesinden seçip aýrylýança, 4-4,5 aýa çenli bile bakylýar.

Mal eýeleri ýaş guzulary sagdyn we tükel ösdürip ýetişdirmek meselesine aýratyn jogapkärlikli çemeleşmek barada alada etmeli. Näsag, göýdük, ösüşden galýan guzulary topardan-topara geçirmek maslahat berilmeýär, olary körpe toparda goýmaly. Körpe toparda selteme günde birnäçe gezek geçirilýär. Guzularyň kadaly ösüşini gazanmak, guzyly goýunlary öz guzysyny alýany-almaýany, ýetim we göýdük ösýän guzulary öz wagtynda ýüze çykarmak üçin her gün azyndan iki gezek selteme geçirip (irden örä çykarylada we agşamlyk örüden gaýdyp gelende), olary tükelläp durmaly. Selteme geçirilende göýdük ösýän ýa-da ýetim guzy çykrsa ony merri ýa-da ümüş goýunlara aldyrmagyň ugruna çykmalı. Ýöne bu işi goýun hakyky öz guzysyny ysgap ýetişmänkä amala aşyrmak zerurdyr. Şeýle-de birinji garna guzlan işsekler öz guzysyny alman ondan gaçýar. İşsek goýun bu häsiýeti ikinji we soňky garynlaryna guzlanda hem gaýtalap bilýär. Şonuň üçin ýagdaýy bolsa işsek goýna guzysyny aldyrmaga çalyşmaly. Ýat goýna ýetim guzyny aldyrmagyň birnäçe tärlerini (çukura salmak, daňmak, ignik bermek, guzysy ölen ümüş goýna ýa-da täze guzlan goýna aldyrmak) ulanmaly.

Tokar toparda guzyly goýunlar biri-birine gowy öwrenişýärler, şoňa görä-de selteme seýrek geçirilýär. Esasan körpe topara üns bermeli, olar sowga dözümsiz şol sebäpli hem sowuklama keseline aňsat duçar bolup bilýärler. Körpe guzuly goýunlary garly we aýazly günleri örä çykarman, olary ýerinde agylda iýmlemegi gurnamaly. Şunuň ýaly howada diňe ene goýunlar suwa ýakmak üçin birnäçe sagatlyk örä çykarylýar. Körpe guzuly goýunlary sowuk şemalsyz günleri, otuň ýüzündäki gyraw aýyrlandan soň ýataga ýakyn örüde bakmaly. Munuň özi howa birden duýdansyz üýtgän halatynda olary tiz ýataga gabamaga mümkinçilik berýär.

Çopan guzulara uzak wagt çyg ýerde ýatmaz ýaly, toprak iýmez ýaly berk gözegçilik etmeli. Tokar topar goşdan uzagrakda bakylýar. Ýöne sürini örä otuň ýüzüne düşen jyza aýyrlandan soň çykarmaly. Dowardarçylykda tokar guzyly goýunlary gijelerine bakmak tejribesi hem ulanylýar. Täze bolan guzularyň bedeni 15-20 güne çenli mazaly berkäp, olar otugyp başlaýarlar.

Ýaş guzulary tomus jöwzaly yssy howada gün urmaz ýaly ýerli materiallardan (gamyşdan, ýylgyndan) gurlan bassyrmanyň aşagynda saklamaly. Guzuly goýunlary gün içinde iki gezek, mümkinçilik bolsa süýji suw bilen üpjün etmeli. Sebäbi aýsör suw guzularyň içini geçirýär. Guzulary suwa ýakmak üçin guýyň gapdalynda pesejik suw nowalary goýmaly. Guzular nowadan suwa ýakylmasa, mejbur bolup ýata hapa suw içýär, munuň soňy bolsa garyn-içege kesellerine duçar edýär, kä halatlar hatda ölmegine hem getirip bilýär. Mallar suwa ýakylada çopan sürini eýgermejek gowşak, göýdük, näsag guzulary we keselli goýunlary saýlap sürüden çykaryp, goşmaça iýmlemegi gurnamaly (günde mal başyna 200-300 gram iým berilýär). Näsag mallary mal lukmanyna görkezmeli.

Tomus howa aşa gyzan wagtlary gök siňekler mallaryň guýrugynyň iç ýüzüne we endamynyň ýara düşen ýerlerine ýumurtga taşlaýar. Sürüni gündelik tükellemek gurtlan mallary öz wagtynda ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär. Goýunlar we guzular gurtlan ýerlerinde dörän ýaranyň derdinden özlerini oňasýz duýýarlar, horlanyp tiz tapdan düşýärler, sürüniň yzyny eýgermän meýdanda ýatyp galýarlar.

Bu mallara gyssagly bejeriş çäreleri geçirmeli, ýogsam olaryň heläk bolmagy gaty ähtimal bolup durýar.

Gurtlan mallary jübtek bilen gurdap, düşen ýara kreolin ýa-da beýleki antiseptiki däri-dermanlary çalyň, naftalin ýa-da kubatol (dizedrant) sepmeli. Käbir tejribeli çopanlar derman serişdesi hökmünde goýnuň çöründen taýýarlanan gara ýagy ulanýarlar. Mallaryň endamyna düşen ýaralaryň gurdy aýrylyp, däri-derman çalmandan soň tiz bitýär (gutulýar). Adatça gurdamagy çopanlaryň özlerine öwretmeli. Şonuň üçinem olary däri-dermanlar, jübtek, gaýçy ýaly gerek bolan serişdeler bilen üpjün etmeli.

Owlak-guzy almak gündiz öri meýdanlarynda, gije bolsa agyllardyr gyş ýataklarynyň ýanynda geçirilýär. Howa sowuk bolup, ýagyn-ýagmyrly gijelerde bogaz mallar gyş ýataklaryda, agyllarda saklanýar. Şeýle howada täze doglan guzulary eneleri bilen bilelikde kömekçi jaýlara, gyş ýataklaryna, bassyrmanyň aşagyna ýygnamaly.

Yurdumyzyň dowardarçylyk pudagynda hususy maldarlaryň sany ýyl-ýyldan artýar. Türkmenistanyň tohumçylyk hakyndaky kanunynyň talaplaryna laýyklykda hususy maldarlar hem dowarlaryň tohum arassalygyny gorap saklamaga we gowulandyrmaga borçlydyrlar. Guzy alynýan döwür bolsa garakölçülikde tohumçylyk-seçgi işini geçirmegiň başlanýan möwsümi hasaplanýar. Ýagny garaköli guzularyna hil bahasyny berilip, olaryň tohumlylyk derejeleri kesgitlenilýär. Adatça, täze doglan garaköli guzularyna 2-3 gününň dowamynda hil bahasy berilýär (bonitirowka edilýär). Garaköli guzularyna hil bahasyny bermegi öz işine ussat, tejribeli hünärmenlere ynanmaly. Hususyýetçi maldarlar hem bu babatda hil bahasyny beriji topara (bontiyorlara) ýüz tutup bilerler. Bu bolsa hususyýetçi maldarlara dowar sürüsiniň tohumçylyk we önümlilik hilini gowulandyrmaga ýardam eder.

Owlak-guzy möwsümi 25-30 gününň dowamynda geçirilse, ýaş guzulary ýitgisiz saklamaga, olaryň sagdyn we tiz ösmegine amatly şertler döreýär. Bu möwsüm gysga möhletde geçirilende, guzularyň otugyp başlaýan döwründe öri meýdanlarda witaminlere we mikroelementlere baý gök otlar köp bolýar. Howa gyzyp başlansoň, ýagny aprel aýynyň ikinji ýarymynda ýurdumyzyň aglaba ýerlerinde meýdan otlary guraýar. Mundan başga-da, yssy günlerde doglan guzularyň emen owuz süýdünüň içinde uýamagy, olaryň ýitgisine getirmegi mümkin. Wagtyndan giç (howa gyzanda) doglan guzular göýdük bolýar.

Guzy almak möwsümi tamamlanandan soňra ähli guzular gözden geçirilýär, täzeden hasaba alynýar. Goç guzularyň içinden bildirilýän talaplara laýyk gelmeýänleriniň gulagy kesilýär. Soňra guzy almagyň netijesini görkezýän jemleýji resminama düzülip, onda ösdürime goýberilen guzularyň sany, olaryň jynsy, bagana görnüşleri, reňkleri, hil düzümi barada maglumatlar görkezilýär.

Ýaz gyrkymynyň geçirilişi

Ýurdumyzyň şertlerinde goýunlar adatça ýylda 2 gezek: ýazyna we güýzüne gyrkylýar. Ýüň çig malyny ýitgisiz ýygnamak köp derejede gyrkymyň öz wagtynda

geçirilmegine baglydyr. Dowarçylykda gyrkymy geçirmegiň möhletleri esasan howanyň ýagdaýy boýunça kesgitlenýär. Türkmenistanyň şertlerinde bahar aýlary howa duýdansyz üýtgäp, çabgaly ýagyşlar seýrek bolmaýar. Türkmen çarwalarynyň “Ülkerden öň gyrkma goýnuňy, ýeserdir ülkeriň oýny” diýen pähimini ýatlalyň. Şeýle-de türkmen çarwa senenamasy boýunça “Ülker dogsa tomus-ýaşa gys” diýip hasap edilipdir. Ýurdumyzda ýaz gyrkymy howa durnukly maýlandan soň 20-nji aprelden 15-nji maý aralygynda geçirilýär. Şu bellenen möhletlerden goýunlary ir ýa-da giç gyrkmak ýa-da gyrkymy uzaga çekdirmek maslahat berilmeýär. Apreliň birinji ýarymynda entäk goýunlaryň ýüňi öz ösüşini dowam edýär, üstesine-de howa-da salkyn bolýar. Galyberse-de gyrkylan goýunlar sowga dözümsiz bolup, üşäp ýa-da çabga ezilip buýmagy zerarly sowuklama keseline duçar bolup bilýär. Ýaz gyrkymy gijikdirmek hem bolmaz, sebäbi yssy howada ýüňli mallar, ylaýta-da emdirýän ene goýunlar özünü oňaysyz duýup, horlanyp, öz süýdi bilen guzusyňy bolelin ekläp bilmeýär. Netijede ýaş guzy ösüşden galyp göýdük bolup ýetişýär. Bulardan başga-da, howanyň gyzyp başlamagy bilen iri we ýarymiri ýüňli goýunlarda möwsümleýin ýüň çalyşmak hadysasy başlanýar, ýüňüň gymmatly bölegi çöp-çalama ilişip ýitýär. Şeýle-de, ýaz gyrkymyň gijikdirip ýa-da uzaga çekdirip geçirilmegi köplenç halatlarda goýunlaryň goturlamagyna getirip bilýär.

Gyrkym adatyça ýöriteleşdirilen gyrkym jaýlarynda geçirilýär. Şonuň ýaly jaýlary bolmadyk hojalyklarda gyrkym geçirmek üçin ýagty hem-de gury kaşar saýlanyp alynýar we enjamlaşdyrylýar. Gyrkym geçiriljek kaşarlar dersden arassalanyp, zyýansyzlandyrylyp (dezinfeksiýa), ýangyna garşy serişdeler bilen üpjün edilmelidir. Gyrkym jaýy agaç germewler bilen bölünip, birine gyrkyljak dowarlar salynýar, ikinjisinde dowarlar gyrkylýar, ýene-de birinde bolsa gyrkylýp alnan ýüňler saýlanylýar we gaplanylýar. Dowarlaryň gyrkyljak ýerine agaçdan düşek (pol) düşelmegi arassaçylyk taýdan ähmiýetli bolýar hem-de ýüňüň hapalanmazlygyna ýardam edýär.

Gyrkym öňünden düzülen tertip esasynda geçirilýär. Şol tertipde bolsa haýsy sürüniň gyrkyma haçan gelýändigini görkezilip, bu barada çopanlar habardar edilýär. Adatyça dok mallar gyrkymy agyr geçirýär, güýlünende derrew garny çişýär. Şonuň üçin olary gyrkymdan öň 15-20 sagat aç garna saklamaly. Ýagyşa ezilen, ýüňi öl bolan goýunlary gyrkmak bolýan däldir. Gyrkymçylaryň elleri türgenleşer ýaly gyrkymy önümçilik babatynda gymmaty pes biçilen goçlardan başlamak maslahat berilýär. Ýaz gyrkymy mallaryň ýaş we jyns toparlary boýunça indiki nobatda geçirilýär: ýaz işsekler, ýoz goýunlar, guzuly goýunlar (guzulary seçip aýrylýar) we goçlar. Keselli mallar iň soňunda arassaçylyk düzgünleri we howpsuzlyk çäreleri doly berjaý edilip gyrkylmaly.

Goýunlary gyrkymdan 2-3 gün öň betondan ýasalan howuzda suwa düşürmeli. şeýle-de bu babatda wanna, pürküji enjamlary ulanmak hem teklip edilýär. Goýunlary suwa düşürmek diňe bir ýüňüň arassalygyna we hilline täsir edmän, eýsem gyrkylandan soň olar özlerini juda gowy duýýarlar. Goýunlary ýörite taýýarlanan dermanly suwa düşürmek mallarda gabat gelýän gotur we başga deri keselleriniň önüni almakda gowy netije berýär. Şeýle dermanly suwy taýýarlamak üçin suwa 5 göterimli kreolin ýa-da 1 göterimli sebatil goşulýar.

Goýunlar elektrik gyrkylygy ýa-da el gyrkylygy bilen (gyrkym gaýçy) gyrkylýar. Goýunlar elektrik gyrkylygy bilen gyrkylanda gyркymçylaryň işi ep-esli ýeňillesýär, galyberse-de zähmet öndürijiligi artýar.

Gyrkylp alnan ýüňüň hiliniň gowy bolmagy gyркymçylaryň ussatlygyna baglydyr. Gyркym maşyny malyň endamyna näçe golaý tutylyp, gyраdeň ýöredilse, soňça-da alnan ýüňüň hili ýokary bolýar.

Çopanlar gyркymdan soň öz sürüsiniň mallaryny siňňin gözden geçirmeli, endamy kesilip ýara düşen ýerlerine kreolin ýa-da el aşagynda bar bolan zyýansyzlandyryjy (dizinfisirleýji) dermanlaryň birini çalmaly. Keselli mallary sürüden aýryp aýratyn saklamaly, sagdyn mallary örä bakmaga çykarmaly. Sürüleri gyркymdan çykan badyna ilkinji 2-3 gün oty ýukarak örüde bakmaly, sebäbi gyркmazdan öň ajöze saklanan mallar nebseöwürlik bilen otlaýarlar, munuň bolsa aşgazan-içege kesellerine duçar etmegi gaty ähtimaldyr. Täze gyркylan goýunlar sowuk howa örän duýgur bolýar, mysal üçin, ýaz ýagyş-ýagmyryň (çagba, doly) aşagynda galyp, gaty ezilip goýunlaryň buýýan halatlary dowardarçylyk tejribesinde seýrek bolýan däldir. Şoňa görä-de, ätiýaçly bolmaly birden duýdansyz howa üýtgän mahaly, täze gyркylan goýunlary derrew agyla gabar ýaly 5-6 gün ýüň örtügi azowlak ösýänçä kaşara golaýrak örüde bakmaly.

Gyркym mahalynda malyň endamynyň kesilip, ýaralanýan wagty hem bolýar. Şonuň üçin çopanlaryň gyркylan mallara gözegçilik edip, kesilen ýere haýal etmän ýara bitiriji dermanlary çalmagy gerek. Eger ýara uly bolsa, degişli bejeriş işini geçirmeli. Ýaz gyркymy bilen bilelikde dowarlaryň gotur keseline garşy we ektoparazitleri gyркmak üçin weterinar çärelerini geçirmek hem utgaşdyrylyp, öňden düzülen meýilnama boýunça sanjym işleri geçirilýär.

Maldarçylyk ylmy bilen meşgullanýan alymlar tarapyndan dowarlaryň ýaş toparlary we tohum ugry boýunça ýüň önümliligini öwrenmegiň kadalary işlenip düzüldi.

Toklularyň seçilişi we sürüleriň düzülişi

Guzuly ene goýunlar tokly seçimine çenli bile bakylýar. Şu döwürde guzular ene süýdi bilen bilelikde öri meýdan otlaryny hem peýdalanýarlar. Guzularyň aşgazan-içege ulgamy 4-4,5 aýlykda doly kemala gelýär we olar özbaşdak iýmitlenip bilýärler. Şeýle-de şu ýaşda erkek we urkaçy toklular jyns taýdan kemala gelip ýetişýärler. Mundan başga-da uly goýunlar nobatdaky höwür möwsümine çenli dynç almaly we guratlanmaly. Şoňa görä-de, guzularyň seçimi adatça olaryň 4-4,5 aýlyk ýaşynda ýagny, iýul aýynyň birinji ýarymynda geçirilýär. Tokly seçimi wagtyndan gijikdirilen ýagdaýynda ene goýunlar höwür möwsümine çenli doly guratlanyp (orta we ýokary semizlige) ýetişmeýär, ýagny semizlik derejesi pes bolup, goýunlar höwre üzlem-saplam gelip möwsüm uzaga çekýär, galyberse-de olaryň bir bölegi gysyr galýar. Möwsümiň soňunda doglan guzular bolsa otuň guran, goýnuň süýdüniň azalan döwürüne gabat gelip, ösüşden galýarlar.

Tokly seçimini başlanmazdan öň onuň meýilnamasyny düzülmeli, onda seçimiň geçirilmeli wagty we ýeri kesgitlenip, agyllar taýýar edilmeli. Meýilnamada

seçilen mallardan näçe süri döretmeli, ol sürüleri haýsy çopanlara ynanmaly we bakylmaly öri meýdanlary görkezilýär. Tokly sürüleriniň bakyljak öri meýdanlarynyň suw üpjünçiligini, agyldyr-kaşarlaryny öňünden taýýarlamaly.

Toklulary enelerinden aýyrmak üçin olary seçime ýuwaş-ýuwaşdan taýýarlamaly. Ýagny seçime 10-15 gün galanda guzulary enelerinden aýra bakyp başlamaly. Ilkibada toklulary enelerinden günortadan soň aýryp, sagat 22-a çenli aýratyn bakmaly. Gijesine ýene-de guzular eneleri bilen bilelikde saklanylýar. Soňra toklulary aýratyn bakmagyň dowamlylygyny kem-kemden uzaltmaly. Şeýle edilende toklular özbaşyna aýratyn sürüde bakylmagyna ýuwaş-ýuwaşdan öwrenişýärler. Bu bolsa tokly seçiminiň üstünlikli geçmegine ýardam edýär.

Seçimiň geçiriljek ýerinde ene goýunlar sürüden saýlanyp çykarylýar, agylyň içinde galan urkaçy toklular jynsy, tohumlyk derejesi we reňki boýunça toparlara bölünýär. Has takygy, garakölçülikde urkaçy guzular baganasynyň reňki (gara, çal, sur), buýralarynyň görnüşi (galamgül, gapyrgagül, ýasygül) hem-de hil derejesi boýunça aýratyn ýygnalyp, süriler düzülýär. Ýagny hil bahasy saýlantgy we I derejeli urkaçy guzular aýratyn sürä ýygnalyp, sürüniň düzümi 850-900 baş maldan az bolmaly däl. Hil bahasy II derejeli mallar hem aýratyn sürä ýygnalýar.

Seçimde tohumlyk we et üçin niýetlenen erkek guzularyň her bölegini aýratyn bir agyla salmaly. Tohumlyk üçin niýetlenen erkek guzularyň sürüsünde 750-800 baş mal, et üçin niýetlenen guzularyňky bolsa 1000 töweregi baş mal saklamak maksadalaýyk hasaplanýar. Eger-de tohum goç guzulardan bütewi bir süri döremese, onda onuň üstüni biçilen erkek guzular bilen doldurmaly. Tokly sürüleri döredilende içine 5-10 sany guzusy ýok uly goýun ýa-da geçi goşulsa, sürüniň başyny çekmäge gowy bolýar. Tokly sürüleri düzülende diňe sagdyn mallary saýlap almaly, ýarawsyzlaryny, sürä eýermeýänlerini bolsa aýratyn ýygnap, bejeriş işlerini geçirmeli, otuna-suwuna ykjam seredip, olara gowy ideg etmeli.

Seçip aýyrlandan soň ene süýdünden mahrum bolan toklular, daşky şertlere öwrenişmek üçin täze endikleri özbaşdak öwrenmeli bolýar. Toklular özbaşdak ýaşaýyşyň ilkinji günleri ýaramaz geçirýärler, ýanynda enesiniň ýoklugy sebäpli gijelerine sähelçe goh-galmagaldan, şygyrdydan gorkyp-ürküp häli-şindi kürdürüp durýarlar, käbirleri tezip-tazygyp üm-düzüne tutup gaçýar, olary goşda saklamak juda kyn bolýar. Ýaş toklulary sonarly, baldaklary ýumşak otly öri meýdanda bakmaly. Toklulary gezdirip bakmak bedeniniň berkeşmegine, ýaşaýyşa has dözümlü bolmagyna ýardam edýär. Mümkinçilige görä toklulary günde iki gezek süýji suwa ýakmak maslahat berilýär. Güýz aýlary ýagyş ýagandan soň günde bir gezek suwa ýakmak ýeterlik diýip hasap edilýär. Toklulary şoraly ösümlikleriň gögerýän meýdanynda bakmak, olaryň mineral maddalara bolan islegini meýdan otlarynyň hasabyna üpjün etmäge mümkinçilik berýär. Toklular gyrtly öri meýdana geçirilenden soň, ýatagynda daş duzyň bolmagy zerurdyr. Toklularyň 6 aýlyga çenli 1,0 kilogram diri agramy üçin, her tokly başyna harç edilýän ot-iýmiň mukdary 0,8-0,9 kilogram iýmit birligine we 99-104 gram siňdirilýän proteine deňdir. Bu 1,76-1,98 kilogram öri otunyň gury maddasynda saklanýar. Toklularyň 6 aýdan 1,5 ýaşyna çenli ot-iýme bolan islegi artýar, ýagny ortaça 1,1-1,2 iýmit birligi, 104 gram siňdirilýän proteine deňdir. Ýaş toklulary howa sowap we ýaramazlaşyp

döreyän oňaýsyz şertlerden (ýagyş, gar, jöwzaly yssy, ýel we ş.m.) goramaly, galyberse-de toklularyň ene mal sürüleriniň üstüni dolmak üçin urbalyk mallardygyny unutmaly däldir.

Halk arasynda “Mal eýesiniň gözünden suw içer” diýen ajaýyp pähim bar. Şu aýdylardan ugur alyp, ýaş toklulardan düzülen sürüleri bakmagy diňe tejribeli çopanlara tabşyrmaly. Öri meýdanlary guýulara golaý bolmaly. Sebäbi ýaş mallaryň suwa talabynyň uludygy üçin, olary günde suwa ýakyp durmaly. Entek aýratyn süri bolup bakylmaga endik etmändigini sebäpli, ýaş toklular ýöremäni kyn görýärler. Eger öri meýdany guýudan daşda bolsa, toklulary her gün suwa indermek köp zähmeti we wagty talap edýär. Gowy örüde toklular täze şertlere tiz öwrenişýärler. Olary bakmak üçin niýetlenen öri meýdanlary ozaldan göz önünde tutulyp, sonarlygyna saklanmaly.

14-nji surat. **Sonarly öridäki tokly sürüsi**

Toklular üçin süýji suwly guýular bellermeli, halys mümkinçilik bolmadyk halatynda çala şor (az duzly) suwly guýular hem bolýar. Toklular duzly suwly guýulardan suwa ýakylanda, olaryň bedeninde madda alyş-çalşygy bozulyp, ösüşden galyp, göýdük bolýarlar. Toklularyň bakyljak örülerindäki guýularyň suw berijiligini öňünden anyklamaly, suw çykaryjy enjamlaryň sazlygyny, suw howdanlaryň, nowalaryň abatlygyny deslapdan barlap, bejerip, taýýar edip goýmaly. Toklularyň guýudan suwa ýakylýan bolsa, guýudan suw çykarmagy olaryň suwa injek wagtyna gabatlamaly. Suwy öňünden çykaryp goýsaň nowadaky suw gyzyp, toklularyň saglygyna ýaramaz täsir edýär. Eger-de toklular akar suwly ýaplardan ýakylýan bolsa, onda suwy erkana içer ýaly, olary gündiz dynç alýan wagty ýaba golaýrak ýerde ýatyrmaly.

Howanyň yssy döwürleri toklular diňe salkynda, gijesine we ertir ir bilen bakylmaly. Otlap, suwa ýakylýp gelen tokly sürülerine seleň-kölege ýerlerde dynç bermeli. Mahlasy, ýaş mallaryň gije bakymyny, gündiz bolsa suwa ýakymyny

ýetirmeli. Toklularyň sürä ýaramaýanlaryna, sakyrta degenlerine, gurtlularyna çopanlar wagtly-wagtynda esewan edip durmaly. Şonuň üçin çopanlar gerekli derman serişdeleri bilen üpjün edilmeli. Hojalygyň mal lukmanlary sürüleriň üstüne yzygiderli aýlanyp, çopanlara ýakyndan kömek bermeli.

Ýaş toklularyň örüde ýaýrap gowy ösmegi, olaryň geljekde ýokary önümlü mallar bolup ýetişmegi köp babatda çopanlaryň yhlasyna baglydyr. Şonuň üçin ýaş mallaryň sürülerini mal bakylyşynyň inçe tärlerini bilýän, baý iş tejribesi bolan, hakyky mal janly, köpi gören, lebzi halal çopanlara ynanmaly.

Seçim döwründe hojalykda bar bolan ene goýunlaryň sürüleriniň hemmesi birläý gözden geçirilýär. Baş gezek guzlan ene goýunlaryň sürüsi tutuşlygyna garry goýunlaryň hataryna geçirilip, önümçilikde ulanylmakdan galdyrylýar. Şoňa çenli ene goýun sürüleri dargadyрман saklanmaly. Eger-de käbir sebäplere görä, sürüniň üsti doldurylmaly bolsa, onda diňe sürüdäki goýunlaryň ýaşı bilen ýaşytdaş bolan goýunlary sürä goşmaly. Tohum goýun sürüleriniň üsti diňe saýlantgy hem I derejeli ýaşytdaş tohum goýunlar bilen doldurylmaly.

Höwür goç sürüsinden olaryň garrylary, şikeslileri, tohumçylyk hili pes bolanlary aýrylyp, olaryň ýerini ýokary hil derejeli işsek goçlar bilen doldurmaly.

Dowar sürülerini ýaş we jyns toparlary boýunça düzmek maldarçylygy alyp barmagyň esasy talabydyr. Bu talabyň ýerine ýetirilmegi dowardarçylykda tohumçylyk-seçgi işini alyp barmak, möwsümleýin zootehniki çäreleri we weterinar önüni alyş çärelerini geçirmek üçin amatly şertleri döredip, birnäçe kynçylyklaryň aradan aýrylmagyna we çykdaýlaryň azalmagyna getirýär.

Güyz gyrkymynyň geçirilişi

Türkmenistanyň şertlerinde dowarlaryň güyz gyrkymy her ýylyň 20-nji awgustdan 15-nji sentýabr aralygynda geçirilýär. Gyrkymyň şu möhletde geçirilmegi köp ýyllaryň çarwadarçylyk tejribesinden gelip çykýar.

Awgustyň birinji ýarymynda ýaldyragyň önüsyrasynda howa +40+45 gradusa çenli gyzýar, kämahal has ýokary derejä ýetýär. Halkyň arasynda bu ýagdaýa “Ýýaldyragyň ýangyny” diýilýär. Goýunlar ýaldyrakdan öň gyrkylsa tomsuň jöwzaly, çowly gün şöhesine endamynyň ýanmagy gaty ähtimaldyr. “Ýaldyrakda gün sowar” diýilişi ýaly ýaldyrak dogandan soň, gijelerine howa ýuwaş-ýuwaşdan sowap başlaýar.

Gyrkymy bellenen möhletinden gijäde goýmak bolmaz, sebäbi güyz örüde bakylýan mallaryň ýüni meýdan çöp-çalamlaryň, esasanam bürmegiň guran tikenli miweleri bilen hapalanýar. Netijede ýüni bürmekli goýunlaryň gyrkmasy kynlaşýar, başga tarapdan bolsa bürmek bilen hapalanan ýüniň hili we satyny alyş nyrhy hem ep-esli pese düşýär. Güyz gyrkymyny howa gaty sowap çigrek düşmänkä sentýabryň birinji ýarymynda tamamlamak goýunlaryň ýüniň ösmegine we höwür möwsümüne çenli guratlanmagyna täsir edýär.

Goýunlar gyrkylanda “Ýaz ýala, güyz çala” diýen pähime eýermek maslahat berilýär. Çünki ýaz ýüni doly gyrkylyp aýrylan goýunlaryň endamyna tomus şemal çalýar, deri örtügininiň üsti bilen dem almasy has gowulaşýar we işdäsi açylýar. Emma

güyz gijelerine howa çigräp toprak sowaýar, şonuň üçin goýunlar ýatanda içki agzalary, ylaýta-da öýkeni sowuklamaz ýaly garnyň aşagyndaky ýüň örtügi gyrkman goýulýar.

Gyrkym jaýyny goýunlaryň baş sanyna görä gurnamaly. Gyrkym adatça ýöriteleşdirilen gyrkym jaýlarynda geçirilýär. Eger-de goýunlaryň baş sany 10 müňden az bolsa, onda gyrkym üçin adaty mal kaşary ulanmak amatlydyr. Gyrkym kaşaryň içini-daşyny arassalamaly we zyýansyzlandyrmaly (dezinfeksiýa etmeli). Onuň içi arassa, ýagty we gury bolmaly. Gyrkym kaşary hökmany suratda ýangyna garşy ulanylýan serişdeler: ýagny ýangyn söndüriji enjamlar, pil, palta, lom, bedre, içi çägeli gapyrjak we suwly çekek bilen üpjün edilmeli. Kaşary agaç germewler bilen gyrkyljak goýunlary saklamak we gyrkmak, ýüňi saýlamak we gaplamak üçin niýetlenen üç bölüme bölmeli. Ýüň saýlanýan jaýda üstüne sim tor tutulan stol bolmaly. Ýüň silkelenen mahaly ondan gaçýan çör, ownuk kesek-daş, çöp-çalam we başga zibilleri ýygnar ýaly stoluň aşagyna ganar berkitmeli. Şeýle-de stoluň gapdalynda ýüňüň agramyny çekmek üçin gapan goýmaly.

Goýunlary gyrkmagyň öňünden düzülen tertibinde haýsy sürüniň gyrkyma haçan gelyändigini görkezilip, bu barada çopanlar habarly edilýär. Sürüleriň güyz gyrkymyna geliş tertibi düzülende ilki bilen ene goýunlary, soňra tohum goçlary we işşekleri, iň soňundan bolsa toklulary gyrkmak göz öňünde tutulýar. Keselli mallary sagdyn mallara kesel ýokuşmaz ýaly iň soňunda arassaçylyk düzgünlerini we howpsuzlyk çärelerini doly we gyşarnyksyz berjaý edip gyrkmaly.

Dowarlar gyrkyma getirilmezinden öň 15-20 sagat aç saklanmaly. Sebäbi dok mallar gyrkymy agyr geçirýärler. Olar güylünende çalt çişýärler.

Dowardarçylyk hojalyklarynyň käbirinde goýunlary gyrkymdan öň suwa düşürüp, ýuwmak tejribesi ulanylýar. Şeýle edilende ýüňdäki çägedir-kirşen, çañ-tozan ýuwlup aýrylýar, goýunlary gyrkmak işi ep-esli yeňilleşýär hem-de ýüňüň arassa çykymy ýokarlanýar.

Dowarlaryň güyz gyrkymy öz wagtynda geçirilse, goýunlary höwür möwsümüne taýýarlamaga oňaly şert döreýär. Gyrkylan goýnuň endamyna şemalyň çalmagy, gün şöhlesiniň düşmegi hem-de salkyn güyz gijeleriniň täsiri bilen goýnuň gan aýlanyşy gowulanýar, işdäsi açylyp, suşlanyp başlaýar. Bu bolsa malyň bedeninde madda alyş-çalyşygynyň güýçlenmegine getirip, dowarlaryň tiz guratlanyp, semremegine getirýär. Mälim bolşy ýaly, orta we ýokary semizlikdäki gurat mallar birwagtda köpçülikleýin höwre gelýärler.

Ýüňüň mukdary we hiliniň gowulanmagy bir tarapdan gyrkymçylaryň hünär ussatlygyna hem baglydyr. Gyrkymçy ozaly bilen gyrkym enjamlarynyň saz işlemegini gazanmaly. Ökde gyrkymçylar gyrkym guralyny goýnuň derisine golaý edip, ýüňi tekiz gyrkmagy başaýarlar. Goýunlar gyrkylanda gyrkym guralyny bir ýerden iki gezek ýöretmeli däl. Şeýle edilse, ýüň iki ýerinden kesilip, onun hili peselýär, ýüňüň belli bir böleginiň bolsa ýitmegine getirýär.

Ýaz ýüňünden tapawutlylykda güyz ýüňi bütewi düýrüm görnüşinde däl-de, bölekleyin görnüşde bolýar we hil derejelerine (klaslara) bölünmeýär. Şonuň üçin gyrkym meýdançasyndan ýüň ýygnalanda görnüşi we reňki boýunça aýratyn

ýygnamaly, ýüň bölekleriniň derse garylmagyna ýol bermeli däl. Ýüňüň arasyna düşen ýüp we mata bölejiklerini hökmany suratda aýyrmaly. .

Güýz ýüňi görnüşi we reňki boýunça aýratynlykda elege atylýar, gowy kakylp, silkilip, soňra ýygnaýar (kiplenýär). Ýüňi saýlap gaplamak işi bu ugurdan tejribesi bolan adamlara tabşyrylýar. Her bir ýüň topmagyna (kipe) Türkmen döwlet standartynyň talaplary boýunça ýüňüň görnüşi, reňki we agramy baradaky ýazgy ýazylýar we tertip belgileri bellenýär.

Gyrkym mahalynda malyň endamynyň kesilip, ýaralanýan wagtlary hem bolýar. Şonuň üçin çopanlaryň gyrkylanda ýaralanan mallara gözegçiligi saklamaly, kesilen ýere ýara bitiriji dermanlary çalyň durmaly. Eger-de ýara uly bolsa, weterinar lukmanynyň kömegi bilen degişli bejeriş işini geçirmeli.

Güýz gyrkymy bilen bilelikde dowarlaryň gotur keseline garşy we ektoparazitleri gyrmak üçin weterinar çärelerini geçirmek utgaşykly alnyp barylmalý.

Öri dolanyşygy we örüleri pasyýlar boýunça saýlamak

Öri dolanyşygy diýmek başgaça aýdylanda dowar sürülerine berkidilen örüleri aýry-aýry meýdançalara bölüp ulanmak we örüleri pasyýlar hem-de ýyllar boýunça çalşyryp ulanmaklygy aňladýar. Öri dolanyşygynyň tertibi örudäki otlaryň görnüşlerine, hasylyna we örüleriň suw üpjünçiligine baglylykda düzülýär. Tebigy çöllük örülerdäki ot-ýmlik ösümlikleriň dürli-dümenligi, pasyýlar boýunça örudäki otlaryň görnüşleriniň üýtgemegi, dowarlaryň şol bir ösümligi dürli pasyýlarda dürli derejede we mukdarda iýýändigini hem çöl örülerini pasyýlaýyn çalşyryp ulanmaga esas döredýär.

Türkmenistanyň tebigy şertlerinde ulanmak üçin alymlar tarapyndan öri dolanyşygynyň esasy 3 görnüşi hödürlendi.

1. **Öri meýdanyny pasyýlar boýunça yzygiderli her ýylda çalşyryp ulanmak.** Öri dolanyşygynyň bu görnüşinde şol bir öri meýdany birinji ýyl ýaz paslynda, ikinji ýyl-tomusda, üçünji ýyl-güýzde we dördünji ýyl bolsa-gyş paslynda ulanylýar. Öri dolanyşygynyň bu görnüşi giriziljek örüler otunyň düzümine görä ýylyň ähli pasyýlarynda ulanmaga ýaramly bolmalydyr.

2. **Ýaz örüsini gyş örüsi bilen we tomus örüsini güýz örüsi bilen çalşyryp ulanmak usuly.** Öri dolanyşygynyň bu görnüşinde öruniň bir bölegi ýaz we gyş aýlary, beýleki bir bölegi bolsa tomus we güýz aýlary ulanylýar. Bu görnüşüň amatly tarapy-gyş ýataklaryny öruniň bir böleginde gurmak ýeterlik bolup ikinji böleginde gyş ýataklaryny gurmak zerurlygy ýokdyr.

3. **Ýaz örüsini tomus örüsi bilen, güýz örüsini gyş örüsi bilen çalşyryp ulanmak usuly.** Öri dolanyşygynyň bu görnüşi haçan-da hojalygyň öri meýdanynyň bir bölegi örudäki otlaryň düzümine görä, esasan-da guýylaryň suwynyň hiline görä diňe güýz-gyş aýlarynda ulanyp bolýan ýagdaýynda girizilýär.

Çöllük örülerde dowarlary suwa ýakmak üçin ulanylýan guýularyň esasy aýratynlyklarynyň biri olaryň suwlarynyň belli bir derejede duzly bolmagydyr. Suwynyň duzluluk derejesi we dowarlary suwa ýakmak üçin ýaramlylygy boýunça guýular şu aşakdaky toparlara bölünýär:

1. Süýji suwly guýular, ýylyň ähli pasyllarynda ulanmaga ýaramly (1 litr suwdaky duzlaryň mukdary 2 grama çenli).
2. Gowşak şor suwly guýular, ýylyň ähli pasyllarynda ulanmaga ýaramly (1 litr suwdaky duzlaryň mukdary 6 grama çenli).
3. Şor suwly guýular, diňe güýz we gýş aýlarynda ulanmaga ýaramly (1 litr suwdaky duzlaryň mukdary 13 grama çenli).
4. Şor suwly guýular, diňe gýş aýlarynda ulanmaga ýaramly (1 litr suwdaky duzlaryň mukdary 13-16 gram).
5. Aşa şor suwly guýular, mal suwarmaga ýaramsyz (1 litr suwdaky duzlaryň mukdary 16 gramdan ýokary).

Ýaz we tomus aýlarynda süýji suwly hem-de gowşak şor suwly guýular ulanylýar. Sebäbi bu döwürde dowarlar şor suwy örän kynlyk bilen içýärler we şor suw olarda içgeçmäniň döremegine getirýär. Şor suwly guýulary diňe güýz-gýş pasyllary ulanmak maslahat berilýär. Sebäbi dowarlar bu döwürde örüde esasan gury otuň samany bilen ýमितlenýär we şor suwy birneme gowy içýär. Şu sebäplere görä öri dolanyşygynyň tertibi düzülende ýokarda görkezilenler hasaba alynmalydyr.

Örüleri pasyllar boýunça saýlamak. Dowardarçylykda möwsümleýin geçirilýän çäreleriň her biri örüniň pasyllaýyn berkidilen böleklerinde geçirilýär. Goýunlardan guzy almak adatça ýaz örülerinde, mallary orta semizlige ýetirip güýzki höwre taýýarlamak-tomus örülerinde, höwre göýbermek-güýzki örülerde, gýşlatmak bolsa, ýörite bölünip goýlan gýş örülerinde geçirilýär. Öri meýdanlaryny pasyllaýyn çalşyryp ulanmagyň esasy wezipesi dowarlary her bir möwsüm üçin amatly, ýokary hasylly öri meýdanlary bilen üpjün etmekden ybaratdyr.

Dowardarçylygyň iň bir jogapkärli döwri mallaryň gýşladylýan döwrüdir. Gýşda howa sowuklygy sebäpli dowarlaryň ot-iýme bolan islegi has hem artýar. Gýş örülerini dogry saýlap almak mallary dok gýşlatmagyň esasy wezipeleleriniň biri bolup durýar. Düzümünde gyrymsy we ýarym gyrymsy ot-iýmlik çöl ösümlikleri (sazak, çerkez, gandym, ýowşan, şora we ş.m.) bolan çägelik çöl örüleri iň ýokary hilli gýş örüleri hasap edilýär. Gyrymsy ösümlikler we ýowşandan başga-da örüde birýyllyk şora ösümlikleri hem bolsa bu örüler mallary gýşlatmaga amatlydyr. Sebäbi birýyllyk şoralary (guşgözi, şora) dowarlar gýşyň birinji ýarymynda aýratyn işdämenlik bilen iýýär.

Gýş döwri örüdeki suw desgalarynyň mal bakylýan örä golaý bolmagy hem-de dowarlaryň wagtly-wagtynda suwa ýakylmagy zerurdyr.

Ýaz pasly dowardarçylykda iň bir gyzgalaňly döwür bolup, bu döwürde goýunlardan guzy almak, gyrkym ýaly esasy işler ýerine ýetirilýär. Ýaz üçin ýokary hasylly hem-de ir ýazda ösüp ýetişýän otjumak ösümlikleri köp bolan örüler amatlydyr.

Mümkin boldugyça ýaz örülerini tekizräk ýerden saýlamaly, sebäbi öri tekiz däl, beýik alaňlyk ýerlerde bolsa dowarlaryň köpçülikleýin guzlaýan döwürleri çopana olara gözgeçilik etmek kyn düşýär. Ýerleri tekizräk we efemer ösümlikleriň köp bitýän dagetek örüleri iň amatly ýaz örüleri hasap edilýär. Ýaz ösýän efemer otlary köpräk bolan, gyrymsy we ýarym gyrymsy ösümlikli örüler hem ýaz paslynda ulanmaga amatlydyr, ýöne düzümünde birýyllyk şoralary agdyklyk edýän öri

meýdanlary ýaz ulanmaga düýbünden ýaramsyzdyr. Ýaz möwsümi dowarlar süýji suw bilen üpjün edilmelidir.

15-nji surat. **Ýaz paslynyň örüsi**

Tomus möwsümi üçin örüleriň dogry saýlanyp alynmagy hem uly ähmiýete eýedir. Tomusda gurulygyna saklanyp galan ýylak, gyrtyç, nohutak, arpadan ýaly ýazda ösýän efemer otlar dowarlar üçin iň gymmatly ot-iým bolup hyzmat edýär. Gury otlardan başga-da örüde tomus ösýän hem-de dowarlaryň şu döwürde gowy iýýän ösümlikleri bolan gandymyň, çoganyň, siňreniň, patlagyň bolmagy zerurdyr.

Dag etek sebitlerde ýylak-gyrtyçly efemer örüler iň gowy tomus örüleri hasap edilýär, çöllerde bolsa gandymly-efemerli, ýa-da ýowşanly-efemerli örüler tomus üçin ýaramlydyr. Tomusda dowarlary süýji suw bilen her gün suwa ýakmak maslahat berilýär.

Şora ösümlikleri agdyklyk edýän örüler güýz möwsümünde amatlydyr. Bir ýylyk şoralaryň dowarlaryň bedenine ýaramly täsir edip olaryň semremegine hem-de ekiz guzlaýan mallaryň köpelmegine getirýänligi barada köpsanly maglumatlar bar.

Güýzde dowarlar üçin bir ýylyk şoraly, ýowşanly şoraly, sazakly-ýylakly örüler örän amatlydyr.

Güýz möwsümünde süýji suwly guýulardan başga-da orta duzly suwy bolan guýulary hem ulanyp bolýar. Dowarlar güýz paslynyň başynda her günde, ahyrynda bolsa gūnaşa suwa ýakylýar. Şu döwürde dowarlary höwre taýýarlamak maksady bilen olar hem gündiz, hem gije bakylýar.

Gyş aýlarynda dowarlaryň gündelik bakylyşynyň dowamlylygy howa şertlerine baglydyr. Ýyly günlerde dowarlar gün dogandan agşam garaňky düşýänçä örüde bakylýp günortan 1,5-2 sagat dynç berilýär.

Ýazda dowarlardan guzy alynýan döwürde olar diňe gündiz bakylýar. Tomus möwsümünde köplenç halatlarda dowarlar gije bakylýar, sebäbi gündiz örän yssy bolýandygy sebäpli olar gowy otlamaýar.

Dowarlarda duş gelýän keseller, olaryň önüni alyş çäreleri we bejerilişi

Dowarlaryň ýokanç keselleri: mama (*variola*) keseli – ýokançly virus keseli bolup, dowarlaryň gabaklarynyň çişmegi we gözden, burundan serozly-iriňli nemli suwuklyklaryň akmagy, içki agzlarynyň zeperlenmegi bilen häsiýetlendirilýär.

Keseliň geçişi we alamatlary. Mama keseli howanyň, galtaşmagyň we ýönekeý (iým, gural) ýollar bilen geçip bilýär. Kesel goýunlaryň bedeniniň gyzgynlygynyň tiz ýokarlanmagy, bedeniniň tüýsiz ýerlerinde papiloz-pustulýoz (agymytyk-sarymytyk) düwürtikleriň döremegi we onda kesmegiň emele gelmegi, tüýüň dökülmegi dörmegi bilen häsiýetlendirilýär. Keseliň gizlinlik döwri 3 günden 14 güne çeni dowam edýär we kesellän mala bejergi geçirilmedik ýagdaýynda 20-28 günden malyň ölümi bilen tamamlanýar.

Önüni alyş we göreş çäreleri. Mama keseliniň önüni almakda, esasan weternar-sanitar çäreleri öz wagtynda ýerine ýetirip durmaly we ýörite biologiki derman serişdeler bilen sanjym işlerini geçirmeli. Mama bilen kesellän we ölen mallaryň maslygy tutuşlaýyn ýakylp, ýok edilýär. Olaryň saklanýan ýerleri himiki serişdeler (2%-li formalin) bilen zyýansyzlandyrylýar we kesel ýaýramazlygy üçin umumy hojalyk çäklendiriş (karantin) çäreleri geçirilýär.

Bejerilişi. Döwarlaryň mama keselini bejermek üçin esasn antibiotikler we gamma-globulinler ulanylýar. Deridäki zeperlenmelere dürli çalgý ýaglarny, ýaraly ýerlerine bolsa ýoduň ergini çalmaly. Burun boşlugyny we gözüň nemli bardalaryny bor turşysynyň 2-3 göterimli ergini bilen suwlandyrmaly.

Brusellýoz (*brucellosis*) keseli. Bu kesele “Ýokanç bogun agyry” hem diýlip, ýurdumyzyň çäklerinde duş gelýän we maldarçylyga ykdysady taýdan uly zyýan ýetirýän ýokanç keselleriň biridir. Dowarlarda bu keseli döredýän mikroblar *Brusella melitensis* diýip atlandyrylyp, bakteriýalaryň esasy çeşmesi keselli mallar hasaplanýar.

Keseliň geçişi we alamatlary. Brusellýoz keseli köplenç alamatsyz (dowamly) görnüşde geçýär. Kesel ýokuşandan soň, ilkinji alamatlar ýüze çykýança uzak wagtyň geçmegi mümkin.

Keseliň esasy alamaty bogazlygyň ikinji ýarymynda dowarlaryň guzy taşlamagy (guzy taşlamagy) bilen ýüze çykýar. Guzy taşlan dowarlaryň köpüsi gysyr galýar, ýaş mallar ýaşayyşa ukypsyz şikesli dogulýar. Keseliň netijesinde dowarlaryň bogunlary, jyns mázleri zeperlenýär we ýokarky dem alyş ýollary alawlaýar. Goçlaryň jyns mázleri alawlanda, goýunlary höwürden çykarmaga ukypsyz bolýar.

Önüni alyş we göreş çäreleri. Başga ýerden mal alanda, ol mallar 30 günün dowamynda karantinde saklanyp, brusellýoz keseline barlaglar geçirmeli. Iç taşlan

ýa-da keseliň kliniki alamatlary şüze çykan mallary tiz sürüden saýlap aýyrmaly. Mal ýataklaryny yzygiderli zyýansyzlandyryjy serişdeler bilen dezinfeksiýa etmeli.

Mallaryň brusellýoz keseline garşy ýörite çäreleri geçirilende, keseliň ýaýraýyş ýollaryny we çeşmelerini ýüze çykarmak hem-de kesele howp salýan hojalyklarda waksinalar bilen sanjym geçirmek wajyp meseleleriň biri bolup durýar.

Häzirki wagtda dowarlaryň brusellýoz keseliniň öňüni almak üçin ýurdumyzda janly suwuk görnüşli *Brusella melitensis REW-1* waksinasy, şeýle-de keseli tiz anyklamak üçin reňkli antigen ulanylýar. Bu serişdeler Maldarçylyk we weterinariýa ylmy-önümçilik merkezinde öndürilip, ýurdumyzyň maldarçylygyna giňden ornaşdyrylandyr.

Guduzlama (*Rabies*) keseli. Bu örän howply, ýiti geçýän virus keselidir. Ol kesel haýwan dişlände onuň sülekeyiniň üsti bilen virus bedene düşende ýokuşýar we merkezi nerw ulgamynyň agyr zeperlenmegi bilen häsiýetlenýär.

Keseliň geçişi we alamatlary. Keseliň gizlinlik (inkibasion) döwri birnäçe günden birnäçe aýa çenli dowam edýär.

Dowarlaryň arasynda bu kesel malyň agzyndan sülekeyiniň akmagy, işdäsiň bozulmagy ýaly alamatlar bilen ýüze çykýar. Soňra malyň hereketi bozulyp, kesel ýokuşandan soň ikinji güni aýaklarynda ysmazlyk ýüze çykýar. Kähalatda kesel adaty bolmadyk görnüşde hem geçip bilýär.

Öňüni alyş we göreş çäreleri. Guduzlama garşy göreşmegiň esasy şertleri itleri, pişikleri saklamagyň düzgünlerini berjaý etmekden, eýesiz we kesel itleri ýok etmekden ybarat. Şeýle-de, öri meýdanlarda, fermalarda dowarlary ýabany ýyrtyjylardan goramagyň uly ähmiýeti bardyr. Guduzlan we guduzlama güman edilýän haýwanlar (adamlary dişlän itlerden we pişiklerden başgasy) weterinar hünärmenleriniň gözegçiliginde 10 gün saklanmaly. Eger-de şol döwürde guduzlamanyň alamatlary ýüze çykmasa, onda dişlän haýwanyň sülekeyinde kesel dörediji virus ýok hasaplanylýar.

Bejerlişi. Häzirki wagtda netijeli bejergi serişde ýok.

Otbaş (*Anthrax*) keseli. Agyr zeperlenme, bedeniň dürli böleklerinde çişleriň dňremegi, limfa mäsiniň zeperlenmegi bilen häsiýetlendirilýän ýokanç keseldir. Otbaş keselini dörediji *Basillus anthracis*, amatsyz daşky şertlerde spora emele getirýän, hereketsiz, ýaşaýyş üçin kislorody talap edýän we adaty iýmitlendiriş gurşawlarda gowy ösýän, taýajyk şelilli mikropdyr.

Otbaş keseliniň çeşmesi keselli mallar bolup durýärlar. Kesel ýönekeý ýolar bilen ýokuşýar, ýagny iým we suw arkaly, gan sorujy mör-möjekler hem-de kesel döredijiniň sporasyny saklaýan tozan, çañ bilen ýokuşýar.

Keseliň geçişi we alamatlary. Gizlinlik (inkubasion) döwri 1-3 gün dowam edýär. Keseliň esasy septiki we karbunkulýoz görnüşleri tapawutlandyrylýar. Zeperlenmäniň ýerleşýän ýeri boýunça keseliň deri, içege, öýken we alkymçişme (anginioz) görnüşleri bar. Otbaş keseli ýyldyrym çaltlygynda, ýagny, ýitiden ýokary, ýiti, dowamly we ýeňil hroniki we ýeňil görnüşde geçýär.

Otbaş keselinden ölen mallaryň maslygy keseliň ýaýramagynyň iň bir howuply faktory hasaplanylýar. Güman edilýän ýa-da şu keselden ölen malyň maslygyny kesmek, açmak düýbünden gadagandyr. Bu keselden ölen malyň

maslygy çişýär, tebigy deşiklerinden gan gatyşykly suwuklyk bölünip çykýar. Gany garamtyl reňkde bolup, lagtalanmaýar.

Öňüni alyş we göreş çäreleri. Öňüni alyş çäreleri keseliň dörän ýerlerini takyk hasaba almakdan, şol ýerleri we otbaş keselinden ölen mallaryň maslyklaryny we olaryň ýakylan ýerlerini zýýansyzlandyrmakdan, kesel dörän meýdanlarda her ýyl mallary ýekän-ýekän ýörite waksinalar bilen immunizasiýa hem-de weterinar-sanitar çäreleri geçirmekden ybaratdyr.

Bejerilişi. Otbaş keseline garşy giperimmun sywrotka, gamma-globulin, antibiotikler we beden üçin bejeriş derman serişdeleri ulanylýar.

Dowarlaryň gan-parazit (şan) keselleri. Bu keseliň birnäçe görnüşleri bolup, olara pirop plazmoz, babezioz, teýlerioz we anaplazmoz keselleri degişlidir. Bu keseller möwsümleýin häsiýete eýe bolup ýylyň ýaz, tomus we güýz aýlary ýüze çykýar. Şan keselleri öri meýdan sakyrtygalary mallara gan sormak üçin hüjüm edende keselli maldan sag mala keseliň geçmegi zerarly ýaýraýar.

Keseliň geçişi we alamatlary. Keseliň gizlinlik döwri 9-14 gün. Keseliň ilkinji alamatlary mal bedeniniň gyzgynlygynyň ýokarlanmagydyr. Gyzgynlygyň derejesi tomus aýlary +42 C° çenli hem bolup bilýär. Malyň agyz boşlugynyň, jyns agzalarynyň nemli örtükleriň reňki solýar we sarymtyl reňke öwrülýär. Mal horlanyp başlaýar, sürüden galýar, işdäsi bozulýar we malyň peşewi gyzyl reňke öwrülýär. Eger-de keselli mala bejeriş kömegi berilmese malyň heläk bolmagyna getirýär.

Keseli anyklamak üçin birnäçe toplumlaýyn usullary ulanylýar. Keselli mallaryň kliniki ýagdaýlarynyň maglumatlaryny hasaba almaly we mallardan gan nusgasyny alyp, mikroskopiki barlaglary geçirmeli hem-de ganyň düzümindäki kesel döredijileriň görnüşlerini kesgitlemeli.

Öňüni alyş we göreş çäreleri. Keseliň garşysyna geçirilmeli göreş birnäçe toplumlaýyn çärelerden ybaratdyr. Keseliň himiki öňüni alyş çäreleri, bu çere üçin azidin, berenil, diminasen ýaly himiki derman serişdeler ulanmaly. Bu serişdeler şan keselleriniň möwsüminiň başlanmagy bilen (mart aýy) mallara sanjym edilýär. Sanjym çäreleri 10-12 günden bir gezek gaýtalanyp şan keselleriniň möwsümi gutarýança (noýabr aýynyň ahyrlaryna çenli) dowam etmeli.

Öri meýdandaky gan soryjy sakyrtygalara garşy mallary insektoakarisid derman serişdeleriniň (Diazinonyň – 0,1 göterimli, Sipermetriniň – 0,02 göterimli, Deltametriniň – 0,02 göterimli) suw erginleri bilen ýuwmaly. Ýuwum geçirmek wagty dermanlaryň täsir ediş dowamlylygyna baglylykda diazinony we neosidoly her 6 – 7 günden, sipermetrini we deltametrini bolsa, her 9 – 10 günden ulanyp keseliň möwsümi tamamlanýança mallary ýuwmagy dowam etmeli.

Bejerilişi. Şan keselleri bilen kesellän dowarlary bejermek üçin himiki öňüni alyş weterinar serişdelerden azidiniň we bereniliň – 7 göterimli, diminaseniň – 5 göterimli suw erginlerini we beýlekileri, antibiotikleri, witaminleri hem-de mikroelementleri ulanmak peýdalydyr.

Dowarlaryň bagyr gurt (fassiöllez) keseli. Ýiti we dowamly geçýän keseldir. Bu keseli dowarlarda döredijiler ýasy gurçuklara degişli *Fasciola hepatica* fassiölasydyr. Fassiölalaryň ýumurtgalary malyň tezegi bilen daşaryk çykarylyp batgalyk öri meýdanlarynda olardan ownujak liçinkalar çykýar we olar

balykgulaklaryň (molýuskalaryň) bedenine aralaşyp şol erde birnäçe wagtlap ýaşaýar, soňra molýuskalaryň bedeninden çykyp otlara ýapyşyp durýar. Fassiolalaryň adoleşkarieleri bilen hapalanan gök otlary dowarlar iýende, olar dowarlaryň aşgazanyna düşýär. Şol ýerden adoleşkariler hereket edip malyň bagryna baryp ýetýär we bagyrda ösüp ulalýar hem-de mugthorlyk edýär.

Keseliň geçişi we alamatlary. Bagyr gurt keseliniň ýiti geçýän görnüşi bilen kesellän goýnyň garyn boşlugyna suw ýygnanýar, mal öri – meýdana gitmäge ýaramaýar, malyň işdäsi kesilýär we gäwiş gaýtarmasy bozulýar. Malyň nemli örtügi sarymtyl reňkli bolup, bedeniň gyzgynlygy $+41,2-41,6^{\circ}\text{C}$ gradusa çenli ýokarlanýar we goýunlaryň içi geçýär. Malyň ýürek, dem alyş ulgamlarynyň işleýiş kadasy bozulup, mallar heläk bolýar. Keseliň uzaga çekýän görnüşinde dowarlar horlanýar, guzy taşlaýar, sürä ýaramaýar we dowaryň alkymy çişýär. Kesel uzaga çekse we keselli mallar weterinar lukmanlary tarapyndan bejerilmese olaryň heläk bolmagy mümkin.

Keseliň önüni alyş we bejeriş çäreleri. Keseliň önüni alyş çäresi üçin dowar sürülerini ýylyň dowamynda azyndan 2 gezek antigelmint serişdeler bilen dermanlamaly (degelmintizasiýa). Dowarlary dermanlamak üçin alben, albendazol, panakur we dört hlorly uglerod ýaly dermanlary ulanmaly. Dermanlary gözükdirijilere laýyklykda albeni, albendazoily we panakury uly goýna 5gram, toklylara 2,5 gram möçberinde suw bilen içirmeli. Dört hlorly uglerody uly goýna 2 mllitr, toklylara 1mllitr möçberinde malyň çep tarapyndan uly garna sanjym etmeli. Dowarlary bagyr gurt keselinden goramak üçin ýata suwly batgalyklary guratmaly. Şol batgalyklarda köpelyän balykgulaklara (mollýuskalara) garşy kükürtturşy misiň erginini 1:5000 gatnaşykda suw bilen 1m^2 meýdança 10 litr möçberinde ulanmaly.

Dowarlaryň garyn-içege gurçuk (moniezioz) keseli. Bu kesel bilen esasan ýaş mallar, ýagny toklular keselleýärler. Garyn-içege keseliniň dowarlarda has giň ýaýranlary moneziýanyň *Moniezia benedeni* we *Monezia expansa* görnüşleri hasaplanýar. Uly goýunlar moneziýa göteriji bolup, olarda keseliň kliniki alamatlary doly ýüze çykmaýar. Moneziýa göteriji goýnyň tezegi bilen moneziýalaryň ýumurtgalary daşary çykarylýar we öri meýdanlarynda ýaşaýan ownujak oribatid sakyrtegajyklary tarapyndan ýuwudylýar. Şol sakyrtegajyklar tarapyndan ýuwudulan ýumurtgalar sakyrtegajyklaryň aşgazanynda inwazion ýagdaýa (ýagny ýumurtgajyklardan liçinkalar döreyär) geçýärler. Dowarlar öri meýdanda bakylýan döwri ot bilen oribatid (*Akariformes oribatei*) sakyrtegajyklaryny hem ýuwudýarlar. Goýnyň aşgazanyndaky moneziýanyň liçinkalary dowaryň inçe içegisine aralaşýar we şol ýerde ösüp, mugutzorluk edýär.

Keseliň geçişi we alamatlary. Keseliň alamatlary malyň içegesindeki gurçuklaryň mukdaryna bagly bolýar. Keselli toklular horlanyp başlaýar, sürüden yza galýar, malyň içi geçýär. Malyň tezegi suwuk we gara reňkli bolýar. Şeýle ýagdaýda toklulara bejeriş kömegi berilmese malyň heläk bolmagna getriýär.

Keseliň önüni alyş we bejeriş çäreleri. Keseliň önüni almak üçin ýaş mallary uly mallardan aýratyn örülerde bakmaly. Toklulary önüni alyş – degelmintizasiýa çäresini geçirmeli. Bu çäräni her 2 – 2,5 aýdan bir gezek geçirip

durmalı. Bu çäre üçin myşýakturşy sink, kükürturşy mis, alben we albendazol ýaly antigelmint täsirli dermanlary ulanmaly. Dermanlary tassyklan an gözükdirijileriň esasynda ulanmaly. Uly goýna myşýakturşy sinkiň 1 girdejigi, tokla 0,5 girdejigi, uly goýna kükürturşy misiň 1 göterimlili suw garyndysyny 80 – 100 mllitr, toklylara 30 – 40 mllitr möçberinde içirmeli, alben we albendazol uly goýna 5 gram, toklulara 2,5 gram möçberinde bermeli.

Dowarlaryň kelle gurçuk (senuroz) keseli. Bu kesel *Multiceps multiceps* gurçugynyň liçinkasy *Coenurus cerebralis* tarapyndan döredýär. Gurçuk dowaryň kelle beýnisinde ýerleşýär we kelle beýnini gysýar. Bu keseli dörediji *Multiceps multiceps* gurçugy itleriň, şagallaryň, tilkileriň içegisinde ýaşaýar we tezek bilen gurçugyň ýumurtgalary daşaky gurşawa çykarylyp öri meýdana ýaýraýar. Dowarlar ot bilen gurçugyň ýumurtgalaryny ýuwudýarlar. Dowaryň içegesinden liçinkalar çykyp içegäniň diwaryna ýelmeşýärler we gan damaryna düşüp, gan akymy bilen kelle beýnä baryp ýetýärler hem-de şol ýerde ösüp başlaýarlar. Liçinka öz daşyna suwly haltajyk ýygnap ulalýar.

Keseliň geçişi we alamatlary. Keselli toklular horlanyp başlaýar, örän ürkek bolýar, malyň bedeni titreyär, we toklynyň gözleriniň nemli örtügi gyzarýar. Keseliň agyrlaşmagy bilen toklular sürüden yza galýar, duran ýerinde aýlanyp başlaýar ýa-da sürüden çykyp näbelli tarapa ylgap gidýär.

Keseliň önüni alyş we bejeriş çäreleri. Keseliň esasy önüni alyş çäresiniň biri sürüdeki çopan itlerini gurçuga garşy dermanlamakdyr (degelmintizasiýa) Çopan itlerini ýylyň dowamynda 2 gezek dermanlamak hökmanydyr. Bu çäre üçin itlere arekolin dermanynyň suw erginini her kilogramyna 0,004 gram möçberde iti 10 – 12 sagat aç saklap içirmeli ýa-da fenesal dermanyny itiň iýmitine garyp her kilogramyna 0,1 gram möçberinde bermeli. Keselli toklulary bejermekde hirugiki usulyny ulanmaly ýa-da senuroz keseli bilen kesellän toklulary sürüden aýryp baka goýmaly.

Dowarlaryň gotur keseli. Bu keseliň dört görnüşi bolup, (psoroptoz, sarkoptoz, horioptoz we psorergatoz) olardan has köp ýaýrany *Psoroptes longirostris ovis* görnüşli sakyrtyganyň döredýän psoroptoz keselidir. Bu owunjak sakyrtygajyklar dowaryň derisine keselli mallar bilen galtaşanda, olar üçin ulanylýan enjamlaryň, çopanlaryň iş geýimleriniň, sakyrtygaly kaşarlaryň, agyllaryň we beýlekileriň üsti bilen düşüp malyň hamynda ýiti we uzaga çekýän gijilewük döredýär.

Alamatlary. Goturlan dowar gaşanýar, horlanyp başlaýar we malyň işdäsi peselýär. Dowaryň hamynyň goturlan ýerinde deri gatlagy galnaýar, tüyi düşýär, hamyň ýüzi kesmekläp jaýrylýar.

Keseliň önüni alyş we bejeriş çäreleri. Sürüdeki gotur maly sürüden aýyrmaly we bejermeli. Bejermek üçin malyň goturlan ýerine insektoakarid täsir ediji çalgý ýagyny çalmaly ýa-da iwomek, iwermetin, awersekt ýaly dermanlaryny sançmaly. Bulardan başgada, mallaryň gotur keselini bejermek üçin Maldarçylyk we weterinariýa ylmy-önümçilik merkezinde işlenip düzlen inserktoakarid “Çalgý ýag” we “Bentofos” külke dermanyny ulanmak örän peýdalydyr. Bu weterinar

derman serişdeleriň ýerli çig mallaryň esasynda taýýarlanmagy we özüne düşýän gymmatynyň pesdigi hem-de netijeliliginiň ýokarydygy bilen tapawutlanýarlar.

Keseliň önüni alyş çäreleri üçin dowarlary ýaz we güýz gyrkymlyary döwründe, gyrkylan mallary haýsy hem bolsa bir insektoakarisid derman serişdesi bilen ýuwmaly. Mallar diazinonyň – 0,15 göterimli, neosidolyň- 0,15 göterimli, sipermetriniň – 0,01 göterimli suw erginleri bilen ýuwulýar.

Dowarlaryň estroz (burun gurçugy) keseli. Dowarlaryň estroz keselini *Oestrus ovis* bökelekleriniň gurçuklary döredýär. Olar burun, maňlaý we şah boşugynda muguthorluk edýärler we nemli örtüklerinde alawlama emele getriýärler.

Keseliň geçişi we alamatlary. Burun-bokurdak bökelegi öz diri liçinkalaryny dowarlaryň burunynyň töweregine ýelmeşdirip gidýär. Liçinkalar çalt hereket edip burun boşlugyna aralaşýar we şol ýerde mugthorlyk edýär hem-de ösüp başlaýar. Gurçuklar nemli örtüklerde alawlama döretmegi netijesinde keseliň alamatlary ýüze çykýar. Malyň burnundan sülekey akýar, dem almagy kynlaşýar we ynjalysyzlanýar. Alawlama beýnä ýeten bolsa kellesini silkýär, ýere direýär, duran ýerinde aýlanyp başlaýar ýa-da sürüden çykyp gidýär. Mal horlanýar, dem almasy kynlaşýar, burnundan sülekey akyp başlaýar. Eger-de gurçuklaryň sany köp bolup, olar kelle beýnä aralaşan ýagdaýynda dowaryň heläk bolmagyna getirýär.

Keseliň önüni alyş we bejeriş çäreleri. Bu kesel bilen kesellän dowarlary sürüden aýyrmaly we bejergi geçirmeli. Dowaryň burun boşluklaryna “Estrazol” aerezol dermanyňy sepmeli ýa-da hlorofosyň 2-3 göterimli suw erginini burun boşlugyna pürkmeli. Keseli köpçülikleýin bejermek üçin estrozly dowar sürüsini hlorofosyň 0,3 göterimli suw garyndysy bilen suwa ýakmaly. Şeýlede mallary “burun bokurdak” gögeýinlerine garşy olaryň hüjüm edýän döwürleri dermanlamaly. Dowarlary dermanlamak üçin diazinonyň – 0,2 göterimli, sinermetriniň – 0,01 göterimli ýa-da deltametriniň 0,01 göterimli suw erginleri bilen her 8 - 10 günden bir gezek ulanmaklyk maslahat berilýär.

Dowarlaryň ýokanç däl keselleri: öýken çişme (bronhopnewmoniýa) keseli – bu kesel mallaryň saklanýş we ýymitlendiriliş şertleri bozulan ýagdaýynda, esasan hem mal ýataklarynyň içi şemally, hapa bolup, onda ammiagyň we kömürturşy gazyň köpelmegi netijesinde döreýär. Wagtynda ot-iyimiň berilmedik ýagdaýynda organizmiň adaty durnuklylygy gowşaýar we keseliň döremegine sebäp bolýar.

Alamatlary. Keselli malyň bedeniniň gyzgynlygy ýokarlanýar, burnundan sülekey akýar, dowamly üsgülewük döreýär, dem almagy kynlaşýar we işdäsi kesilýär, horlanýar, netijede uly mallaryň önüm berijiligi peselýär.

Bejerilişi. Keseliň alamatlaryna görä A we D witaminleri berilýär. Antibiotikleri, 10 göterimli kalsiy hloridini we 40 göterimli glýukoza erginini, yodinol, nowoýod serişdelerini peýdalanmak bolar. Keselli mallar tiz sagalar ýaly olaryň saklanýş şertlerini kadalaşdyryp, ýokary hilli ot-iyim bilen üpjün etmeli.

Timpaniýa (garyn çişme keseli). Bu kesel uly garynda gazyň örän köp mukdarda ýygnanmagy sebäpli ýüze çykýar. Dowarlar ir säher gyrawlan, heňlän ýa-da çüýrän ot-iyimleri iýen ýagdaýlarynda garyn çişme keseline sezewar bolýar.

Alamatlary. Keselli mallaryň garny gaty çişýär. Çep tarapky aç bykyny bildirmeýär, malyň işdäsi, gäwiş gaýtarmasy kesliýär, dem almasy kynlaşýar, ýüregi çalt-çaltdan urýar we uly garnynyň ýygrylyp-ýazylma hereketi kynlaşýar.

Bejerilişi. Ilkinji kömek bermek üçin dowaryň garnynyň çep gapdalyny güýçli owkalamaly we mallary gezdirmeli. Gaty çişen mallary weterinar lukmanyň gatnaşmagynda çep gapdaldaky aç bykynyny ýörite abzal (troakar) bilen deşip ýuwaş-ýywaşdan garnyndaky gazy çykarmaly. Şol abzalyň deşiginden ihtiol, kreolin, skipidar ýaly derman serişdeleriň erginlerini garnyna goýbermeli.

M a z m u n y

Giriş.....	3
1. Ýurdumyzda ösdürilýän dowarlaryň tohumlary.....	4
2. Dowardarçylykda höwür möwsümine taýýarlyk we onuň geçirilişi	21
3. Dowarlaryň gyşladylyşy.....	24
4. Owlak-guzy möwsümine taýýarlyk we onuň geçirilişi.....	27
5. Ýaz gyrkymynyň geçirilişi.....	32
6. Toklularyň seçilişi we sürüleriň düzülişi.....	34
7. Güz gyrkymynyň geçirilişi.....	36
8. Öri dolanyşygy we örüleri pasyklar boýunça saýlamak	38
9. Dowarlarda duş gelýän keseller, olaryň önüni alyş çäreleri we bejerilişi.....	41

TÜRKMENISTANYŇ OBA HOJALYK WE DAŞKY GURŞAWY GORAMAK
MINISTRRLIGI

S.A.NYÝAZOW ADYNDAKY TÜRKMEN OBA HOJALYK UNIWERSITETI

MALDARÇYLYK WE WETERINARIÝA YLMY-ÖNÜMÇILIK MERKEZI

Agamyradow Guwanç,
Weliýew Ýusup,
Seýitmyradowa Tāzegül,
Arazow Çary

Dowarlary ösdürip ýetişdirmek boýunça gollanma

Jogapkär redäktor
Redaktor
Teh. redaktor
Kompýuter bezegi
Surat redaktory